

8788

ՍՏ. ԼԻՍԻՅՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻ
ԱՌԱՍՂԵԼՆԵՐԻՑ
ՅԵՎ
ՎԵՊԵՐԻՑ

9(47.925)

L-61

ՀԱՅ ԴԵՏԿՐԱՏ

9(47.995)

L-61

սԿ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

2011-09

31 AUG 2007

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԿԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԻՑ

ՅԵՎ

ՎԵՊԵՐԻՑ

ՅԵՐԵՎԱՆ

Z A B M E S Z R U S

1940

3 MAY

8788

Գառ. խմբագիր՝ Գ. Քաջախյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ան. Դասպարյան
Սրբագրիչ՝ Ս. Փարսադանյան

СТ. ЛИСИЦИАН
ИЗ РОДНЫХ ЛЕГЕНД
И ПРЕДАНИЙ
Гиз Арм. ССР, Ереван, 1940 г.

3558
40

Գրավիտի լիազոր՝ Բ.—1094 Հրատ. 5148.

Գառվեր 80. Տիրած 3000.

Քուղթ 62×94. Տպագրական 6½ մամ.

Մեկ մամուլում 24.480 նշան.

Հանձնված է արտադրության 21 հունվարի 1940 թ.

Ստորագրված է տպագր. համար 7 մարտի 1940 թ.

Հայպետհրատի տպարան, Երևան, Լենինի, 65.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գուեան	5
Ջրհեղեղ	10
✓ ✓ Հայկ և Բել	16
- ✓ Արամ	25
✓ Շամիրամ և Արա Գեղեցիկ	34
✓ Տիգրան Յերվանդյան	46
Վահագն	56
- ✓ Վաղարշակ	63
Արտաշես Ա. աշխարհակալ	73
Յերվանդ Արշակունի և Սմբատ Բյուրատյան	76
- ✓ Արտաշես Բ. և Արտավազդ	87

Այս պատմվածքները ժամանակին «Հասկեր» ամսագրում տը-
պագրվել են մաս-մաս և ապա արտատպվել են առանձին գրքով:
Նոր տպագրության համար նկարները իմ ղեկավարությամբ և
խմբագրությամբ պատրաստել ե նկարիչ Ռոտտերը:

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԿԱՆ

Գ Ո Ւ Ս Ա Ն

Նավասարդի տոնն է. Նոր տարի լե: Մըջյունների
պես վիստում են ուխտավորները Բագրևանդ դավառի*)
Բագրավանում և ջերմ յերախտագիտությամբ փառաբանում
են Վանատուր աստծուն: Նրանք հավաքվել են հեռու տե-
ղերից, վոր նրա նվիրական մեհյանում (հեթանոսական
տաճարում) սրտաբուլիս զոհերով պատվեն Ամենաբեր
աստծուն, նրան, ով առատ հունձ է պարգևել արտերին
և լիություն է տվել այգիներին:

Ծագիկներով և նորահաս պտուղներով զարդարված է
կուռքի սեղանը. լերկարագգեստ քուրմերը անուշահոտ
խունկ են ծխում, զոհեր են մատուցում և ջրհեղեղի հի-
շատակին ջուր են սրսկում ժողովրդի վրա ու աղավնի-
ներ թռցնում: Ամբոխը հետեւում է նրանց որինակին:
Ել մարդ չմնաց չթրջված. հազարավոր ձեռներից վեր
են սավառնում փռուրով անհամար աղավնիներ, սպիտակ
թաշկինակների պես պտտվում են վերևում և յերամակներ
կազմում: Նրանց հետ վեր են համբառնում ժողովրդի
աղոթքները, վոր աստվածությունը բարով նորոգի այս
տարին և լինի բարի «ամանոր»:

Թանձր ծուխ է կանգնած ողի մեջ ալրվող զոհերից
և մառախուղի պես փռվում է գետին: Փողը փչում է
այս ու այն տեղ և թմբուկը թնդում է հարվածներից:

*) Այժմյան Ալաշկերտի:

Ձիերի խրխինջը միախառնվում է մարդկանց յերգերի ու կանչերի հետ. ուրախություն և ցնծություն է ամեն սալլի մոտ, ամեն վրանի տակ:

Հորիզոնի վրա, սպիտակափառ Մասիսի գագաթին, հազարավոր կայծերով պսպղում է ձյունն աշնանամուտ արևի թեք ճառագայթներից: Դիմացը բազմած է լայնա- նիստ Նպատ լեռը, վորի ստորոտից դուրս է վազում կալ- տառ Արածանին (կամ Հայկական Յեփրատը, այժմ Մուրադ չայ): Ոձի պես սողալով՝ գետակը քսվում է Բագավանի յեզերքին և վոլորվում, փախչում է դեպի Տարոնի դաշտը, վոր հետո գրկախառնվի փրփրալից Մեծ Յեփրատի հետ ու գնա միանա Պարսից ծոցի ալիքներին:

Նախարարներն ել (իշխանները), թագավորն ել իրենց ընտանիքներով յեկել են տոնին: Մեհյանից վոչ հեռու, բաց դաշտի մեջ, ձգված է արքունի բանակը, խոր խրա- մատով շրջապատված, և մեջտեղում լայն հրապարակի վրա, յերկար տարածությունով ուրիշ վրաններից անջատ- ված, առանձնացած կանգնած է արքայական դունավոր խորանը (վրանը)՝ իր բազմաթիվ բաժանմունքներով: Բա- նակի մուտքերի մոտ արթուն պահապանները վահաններն իջեցրած՝ կրթնել են յերկար նիզակներին և նախանձով նայում են իրանց ազատ ընկերներին, վորոնց պղնձե սա- ղավարանները պսպղում են այս ու այնտեղ ժողովրդի բազ- մության միջից: Նախարարների տղաները միասին հավաք- ված՝ խաղեր են սարքում աստծու պատվին և ցույց են տալիս իրենց ձեռքի և աչքի հմտությունը. նրանք նետեր են արձակում, նիզակ են ձգում, ձիարշավի մեջ են մըր- ցում: Ազնվատոհմ կանայք պար են բռնել և շլացնում են իրենց դեմքի գեղեցկությունով, անթիվ գոհարներով և ճա- կատի վոսկիներով. նրանք ել յերգում են Վանատուրի փառքը:

Շքեղ է թագավորի բանակը, աչք են կուրացնում նրա

դրոշակների թևատարած արծիվները. մեծ է նրա զորու- թյունը և հարստությունը, բայց այդ բոլորին «ամենաբեր, ամանոր Վանատուրն» է ամենքի սրտերին իշխում, նրա փառքն է ամենքին հրապուրում: Հարյուրավոր տեղից ամբոխի մեջ լսվում է վոգեվորված «գուսանի» (յերգչի, աշուղի) քաղցր ձայնը, վորը պատմում է աստծու արարքները շրջան կազմած հայրենակիցներին: «Բամբիռ» (նվագարան) շրջան կազմած հայրենակիցներին: «Բամբիռ» (նվագարան) ձեռին նա զարկում է մետաղե լարերին և խորհրդավոր ձայնով յերգում է առասպելը*) աշխարհի սկզբնավորության և առաջին մարդու մասին, ջրհեղեղի և Քսիսութրի (Նոյի) մասին:

Նա պատմում է, թե անեղ և յերեվելի եյին առաջին աստվածները. նրանք եյին աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառը, նրանք ստեղծեցին աշխարհն ու մարդուն: Բազմացան մարդիկ ու աշխարհը լցրին չարությունով և նենգությունով, ուժեղը զրկում եր թույլին ու նրանից խլած բարիքներով ճոխ ու զեղիս ապրում: Մեծամտացան մարդիկ, մոռացան և՛ աստվածներին, և՛ խղճմտանքը:

Նա պատմում է, թե բարկացան աստվածները, վորո- շեցին ջնջել ամեն շունչ արարած, վոր ել վոչինչ չմնա առաջվա աշխարհից, ու ջրով հեղեղեցին յերկիրը ծայրից ծայր:

Սարսափելի որեր:

Գուսանի հետ սոսկում է, զարհուրում է լսող ամբոխը:

Բայց ջրհեղեղից հետո նորից ծլեցին խոտերն ու ծա- ուերը, նորից ծաղկեցին ծաղիկները, նորից սկսեցին հա- սունանալ սերմերն ու պտուղները, ընկնել մայր գետնի գիրկը ու նրա ծոցի մեջ ննջել:

Այդ Ամենաբեր աստվածն է, վոր առատությամբ սփռել է սերմերը ամեն տեղ:

*) Առասպել—աստվածների և դյուցազունների մասին զը- բույց կամ պատմություն:

Այդ Ամանոր աստվածն ե, վոր նրանց ննջեցրել ե նորից արթնացնելու համար:

Այդ Վանատուր աստվածն ե, վոր լի ձեռքով ամեն շրջողի, ամեն թափառականի համար ոթեանները լցրել ե բարիքով և այնտեղ պատրաստել ե նրանց համար ապաստան, «վանք»:

«Փանօր Ամենաբեր աստծուն:

Փանօր Ամանոր աստծուն:

Փանօր Վանատուրին»:

Յերգում եր գուսանը: Յերգում եր լերգիչը, և ունկրնդիրներն ուշադրութեամբ տկանջ եյին դնում նրա խոսքերին, խրախուսում եյին նրան բարձրաձայն կանչերով ու հետը պարում:

Բայց միայն Նավասարդի տոնին չեր, վոր յերգում եր գուսանը: Ամեն մեհենական տոնախմբութեան, ամեն խնջույքի, թագավորի պալատում թե իշխանների ամրոցներում, վորսից հետո՝ անտառում թե դաշտում, ամեն գյուղական հարսանիքի, հնձից հետո, ձմեռվա յերկար անգործ յերեկոները—ամեն առիթով հնչում եր նրա քաղցրըալուր բամբուր: Խրճիթ և պալատ առատ պարգևատրում եյին նրան ու հավատում, թե այդ լերգելու, նվագելու շնորհքը տվել ե նրան Վահագն աստվածը:

Նա յերգում եր հրաշալի առասպելներ աստվածների և նրանցից ծնվածների մասին, գեղեցիկ վեպեր հայրենի հերոսների մասին: Նա հպարտութեամբ փառաբանում եր Հայկի ազատասիրութունն ու Արամի քաջութիւնը, գովում եր Արայի պարկեշտութիւնը և Արտաշեսի շինարարութիւնը, անեծք եր թափում վիշապների ծնունդ, նախանձոտ, նենգամիտ Արտավազդի գլխին, ու վիպասանի խոսքերը խորը դրոշմվում եյին լսողների մտքերում ու վորդեցվորդի անցնում եյին, յերբեմն ավելի գեղեցկանալով, յերբեմն ել խառնաշփոթվելով: Այդ ավանդութիւններից

եր միայն իմանում Հայաստանի զավակն իր աստվածների, նահապետների և թագավորների մասին, քանի վոր գեռ գրել-կարդալ չգիտեր, գրավոր պատմութիւն չուներ:

Բայց հետո յել, յերբ քրիստոնեութեան հաստատվելուց հետո գիր հնարվեց ու շատերը գիր սովորեցին և սկսեցին մատյանների (գրքերի) մեջ նշանակել հայրենի յերկրի սև ու կարմիր ուրերը, այդ ժամանակ ել գուսանի յերգը չլուց: Հիմա յել մեր աշխարհի այս ու այն անկյունում աշուղը պատմում ե անցած-գնացած մեծագործութիւնները: Շատ բան սակայն արդեն անդարձ մոռացվել ե, շատ բան արդեն դարերի հետ փոխվել, աղավաղվել ե:

Կպատմեմ ձեզ այդ հայրենի առասպելներից և վեպերից մի քանիսն այնպես, ինչպես այդ հասել ե մեզ գուսաններից, աշուղներից՝ ըստ նրանց պատմածների:

ԶՐՇԵՂ Ե Ղ*)

Յեփրատի ափին, Միջագետքում կանգնած եր Սու-
րիական քաղաքը: Հին և պիղծ քաղաք, աստվածները կա-
մեցան վոչնչացնել նրա անբարիշտ, արդարություն չը-
ճանաչող բնակիչներին, վոր չբազմանան նրանք, վոր
վոչ մի կենդանի արարած չմնա յերկրիս յերեսին: Մեծ
աստվածները բոլորը միասին հավաքված խորհուրդ արին:
Այդտեղ եր և՛ Անուն՝ յերկնքի աստվածը, և՛ Բելը՝ յերկրի
աստվածը, և՛ Նան՝ ծովի աստվածը: Ամենից ավելի մարդ-
կանց վրա բարկացած եր Բելը. ամենից ավելի նա յեր
պահանջում բնաջինջ անել մարդկանց ցեղը: Յեվ լսեցին
նրա պահանջներն աստվածները: Բայց անհասանելի իմաս-
տության տերը, Նան, լըրի և ծովի աստվածը, մտքումը
դրեց նրանց խորհուրդը հայտնել մարդկանց: Նա յեկավ և
հայտարարեց թե աղքատներին և թե հարուստներին.

«Ով խրճիթ, խրճիթ յեղեգնե, ով պալատ, պալատ
աղյուսե: Լսիր ինձ, խրճիթ: Լսիր ինձ, պալատ: Լսիր, ով
վորդի Ուբարատուտուի, դու, բարեպաշտ Քսիսութի: Նավը
թող լինի քեզ համար տուն, — նավ շինիր: Թող քո ունեցած
չունեցածդ — կյանքդ փրկիր: Վերցրու քեզ հետ նավի մեջ
կյանքի ամեն տեսակ տեսակ սերմեր: Քո նավը թող լինի
լերկար, բայց չափությունն ու խորությունը թող միաչափ
լինեն: Յեվ իջեցրու նավդ ծովի վրա»:

Յոթն որ յոթը գիշեր բարեպաշտ Քսիսութիը շինում

*) Բարեպաշտ ավանդություն, վորը պատմում էյին նաև
հեթանոս հայերը: Քրիստոնյա հայերը Քսիսութի տեղ առա-
ցին Նոյ:

եր իր նավը: Նա ուշի ուշով կանեց բոլոր ծակոտիկները,
վեց չափ կուպը գործածեց նա բոլոր ճեղքերը ծեփելու
համար:

Նա բազմաթիվ յեղներ մատաղ արեց, ահագին սա-
փորներով անուշահոտ յուղ, մեղր, գինի ծախսեց գոհա-
բերության ժամանակ, յերբ նավը շինված ավարտված եր:
Հետո նավը իջեցրեց ջուրը: Յեվ ինչքան կարողություն ու-
ներ, բարձեց նավը: Ամբողջ իր ընտանիքը, բոլոր տանե-
ցիներին, ընտանի կենդանիներին ու վայրի գազաններին
նա ներս տարավ նավը:

Յերբ նշանակված ժամը լրացավ, Քսիսութիը վերջին
անգամ նայեց յերկրին և սոսկաց: Նա մտավ նավը և դուռն
ամուր փակեց: Նավապետին նա հանձնեց այդ ահագին
տունը:

Յեվ ահա ծագեց արշալույսը, սև-սև թուխպեր բարձ-
րացան յերկնակամարի վրա, վորոտը թնդաց, կործանիչ
վողիկները սավառնեցին սարերի, ձորերի վրայով: Ժան-
տախտի աստվածն ազատություն ավեց հողմերին. հող-
մերը մինչև յերկնքն էյին բարձրացնում փոշին, և խա-
վարն ու լույսը իրար էյին խառնվում: Հետո սոսկալի
հեղեղներ թափվեցին վերևից: Մարդիկ խելագարի պես
դես ու դեն էյին ընկնում: Յեղբայրը չեր տեսնում յեղ-
բորը, վոչ վոր ուրիշի մասին չեր մտածում: Նույնիսկ աստ-
վածները յերկնքում սարսափահար յեղան. նրանք թաք-
վածները յերկնքում մոտ, յոթը յերկնքներից ամենավերին
յերկնքում, և կծկվեցին պահվեցին յերկնային վանդակի մոտ:

Աստվածները նստոտել էլին վշտահար, գլխակոր, ան-
շարժ, շրթունքներն ամուր սեղմած:

Վեց որ և վեց գիշեր յերկրիս յերեսին վխտում էյին
հողմերը, ջրերն ու մրրիկը, բայց յոթներորդ որվա լու-
սաբացին փոթորիկը դադարեց, ջրերը խաղաղվեցին և
ծովը հանդարտվեց: Քսիսութիը բաց արեց պատուհանը և

ցերեկվա լույսն ընկավ նրա յերեսին: Նա նայեց իր շուրջը — միայն անծայր ծով եր և մարդկանց դիակները լողում ելին ջրի յերեսին: Նա վշտից չկարողացավ վտառի վրա կանգնած մնալ և քիչ եր մնում ուշաթափ լինեւր. յերեսը ձեռքերով ծածկեց և սկսեց բարձրաձայն հեկեկալ:

Մեկ որ ել անցավ—յերեսաց մի կղզի: Նավը լողում եր դեպի Կորդուաաց լեռները: Մի սղոցածուկ նավի առաջը կտրեց և կանգնեցրեց նրան մի լեռան վրա: Լեռը նրան թույլ չեւր տալիս այլևս ճոճվել: Այսպես անցավ առաջին որը, ապա յերկրորդը, յերրորդը, հետո չորրորդը, հինգերորդը և վեցերորդը:

Յոթներորդ որվա լուսաբացին Քսիսուլթը վերցրեց մի աղափնի և բաց թողեց: Աղափնին թռավ հեռու, պատվեց մի քանի անգամ, բայց հանգստանալու տեղ չգտնելով՝ վերադարձավ:

Այն ժամանակ նա վերցրեց մի ծիծեռնակ և բաց թողեց: Ծիծեռնակը թռավ հեռու, պատվեց մի քանի անգամ, բայց հանգստանալու տեղ չգտնելով՝ վերադարձավ:

Այն ժամանակ նա վերցրեց մի ագռավ և բաց թողեց: Ագռավը թռավ հեռու և տեսնելով, վոր շուրը պահասել ե, սկսեց ուտել դիակների միսը, կռաւրով հեռանալ և այլևս չվերադարձաւ:

Այն ժամանակ Քսիսուլթը արձակեց բոլոր կենդանիներին աշխարհի չորս կողմը և ինքը սկսեց զոհ մատուցանել: Լեռան գագաթին նա սեղան կանգնեցրեց, նրա վրա դարսեց սրբազան անոթները, ամեն մի շարքում յոթը-յոթը հատ, լցրեց նրանց մեջ կինամոն և զանազան անուշահոտութուններ: Իմացան աստվածները, անուշ հոտն առան: Ծանձերի պես նրանք վժվժում ելին զոհարանի շուրջը: Յեւ վերը յեկավ Իշտար (Աստղիկ) աստվածուհին, նա հանեց իր վզից Անու աստծու շինած մանյակը և ծիածանի պես կապեց յերկնքի կամարին:

— Ով աստվածներ, — ասավ նա, — յերդվում եմ իմ մանյակով, յերբեք չպիտի մոռանամ այս որերը, միշտ կհիշեմ այս որերը: Թող բոլոր աստվածները հավաքվեն զոհի շուրջը, միայն թող Բելը չգա, վորովհետեւ նա յեր անմտությամբ հեղեղ ուղարկողը և իմ մարդկանց կորստի մատնողը:

Յերբ այնուհետեւ մոտեցավ Բելը, յերբ նա տեսավ նավը, վորի մեջ փրկվել եր Քսիսուլթը, նա սաստիկ կատաղեց, նրա սիրտը զայրույթով լցվեց աստվածների դեմ: Նա կատաղեց՝ թե ով ե փրկել Քսիսուլթին:

Այն ժամանակ Նան բերանը բացեց և դիմեց պատերազմասեր Բելին.

— Դու աստվածների հզոր զորավար ես: Բայց ի՞նչ պես կարող եր մտքովդ անցնել մի այսպիսի խելառ միտք, ի՞նչպես կարողացար հեղեղ ուղարկել: Թող մեղավորը պատիժ կրեր իր մեղքերի համար, թող չարագործը տուժեր իր չարութունների համար: Բայց վողորմած լինելիւր. թող իր չարութունների համար: Բայց վողորմած լինելիւր. թող բոլորը չկորչեյին, խնայելիւր. թող բոլորը չվռնչանային: Հեղեղի փոխարեն թող գալին առյուծներն և քջացնային մարդկանց թիվը, հեղեղի փոխարեն թող սովը գար և անմարդացներ յերկիրը, թող ժանտախտը գար և ավերեր յերկիրը, բայց թող ջրհեղեղը չլիներ:

Այն ժամանակ Բելն ուշքի յեկավ: Նա բռնեց Քսիսուլթի ձեռքից, մտավ նավը, հետը ներս տարավ նույնպես և նրա կնոջը, և այնտեղ յերկուսին ել իր առաջ չոքեցրեց: Կանգնեց նրանց մեջտեղը և որհնեց այսպես:

— Մինչև այսօր Քսիսուլթը մահկանացու յեր, այսուհետեւ նա և իր կինը կլինեն աստվածներիս նման: Թող Քսիսուլթը հավիտենական ապրի հեռու աշխարհում, գետերի ակունքների մոտ:

Յերկար սպասեցին Քսիսուլթին և նրա կնոջը զոհարանի մոտ այն մարդիկ, վորոնք ազատվել ելին նավի մեջ

ջրհեղեղից, և չգիտեյին, թե ի՞նչու յե Քսիսութիւնը ուշանում: Յե՛վ բարձրաձայն կանչում էին նրանց: Յե՛վ անա մի ձայն լսվեց յերկնքից, վոր նրանց ասում եր.

— Իզուր մի՛ք վորոնի Քսիսութիւն և նրա կնոջը. իզուր մի՛ք կանչի նրանց անունները: Բարեպաշտության համար առավածները նրանց վերացրին, և նրանք ապրում են հիմա մեզ մոտ:

Յերբ մարդիկ հարցրին, թե վճռեղ են, վճռ յերկրում են գտնվում իրենք, վերելից նրանց պատասխանեցին.

— Դուք Հայաստանումն եք: Գնացե՛ք այստեղից դեպի հարավ:

Նրանք ել հնազանդվեցին հրամանին, զոհեր մատուցին աստվածներին և գաղթեցին հարավ, Բաբելոն:

Այսպես վերջացավ ջրհեղեղը և մարդիկ նորից բազմացան:

Կորդվաց լեռներում հետո, դարեր անց, ցույց էին տալիս Արարատի աին լեռը, վորի գագաթին կանգնել եր նավը: Ասում էին, թե այնտեղ անվնաս մնում եր նավի մի մասը: Բարեպաշտ մարդիկ բարձրանում, վերցնում էին նրա փայտից կամ պոկում էին կուպրից մի կտոր, հավատում էին, թե այդ փայտը կամ կուպրը փրկարար դեղ ե և մարդուն բժշկում ե բազմաթիվ հիվանդութիւններից և ցավերից:

Իսկ վճռեղ ե ապրում Քսիսութիւնը:

Մինչև վերջերս ել հայ ժողովրդի մեջ ծերերը յերկրում զածությամբ և ակնածությամբ իրենց հայացքն էին ուղղում Մասիսի ձյունապատ գագաթին և ասում.

— ձեսք, աին փայլփուն ձյունների մեջ ե ապրում ծերունի Նոյը անմահական կյանքով: Յերբ Մասիսի գագաթին ապեր են կուտակվում, այդ Նոյն ե, վոր իր կռուքով զբոսնում ե այնտեղ, այդ՝ նրա ձիերի սմբակների տակից սպիտակ փոշին ե բարձրանում: Իսկ յերբ լեռան

գլուխը պսպղում ե հազար ու մի կայծերով, այդ Նոյի պալատն ե, վոր արևի ճառագայթներից շողշողում ե իր անթիվ ու անհամար ակներով:

Քսիսութիւնի վորդիք՝ Զրվան, Տիտան և Հապետութե (Սեմ, Քամ և Հաբեթ) բաժանեցին աշխարհը իրար մեջ, բայց Զրվանն ուղեց ամենքի վրա բռնանալ, վերջն ել թագավորեցնել իր վորդիներին: Իսկ լեղբայրներն ընդդիմացան, և սկսվեց նրանց մեջ մի սոսկալի կռիվ: Մեջ մտավ քույրը, դադարեցրեց աղմուկը և կրտսեր յեղբայրներին համոզեց, վոր Ավագը՝ Զրվանը թագավորի, միայն աին պայմանով, վոր նրա մահից հետո զավակներին չանցնի այդ թագավորութիւնը: Այն ժամանակ Տիտանյաններից հզոր հսկաներ պահապան դրին Զրվանի տանը, վոր արու զավակ ծնվի թե չե՝ սպանեն: Այսպես յերկու մանուկ սպանեցին: Քույրը վերջապես համոզեց Տիտանյաններից մի քանիսին, և նրանք համաձայնվեցին կենդանի թողնել այնուհետև ծնվածներին, միայն թե տանեն հեռու արևմուտք՝ դեն ձգեն: Այն լեռը, վորտեղ ձգում էին Զրվանի վորդիներին, կոչվեց Դիուցընկեց*.)

*) Դի կամ դիք—աստված: «Դիուցընկեց»—աստվածների դեն ձգելու տեղ: «Դիուցաղուն»—աստվածներից ծնված:

II

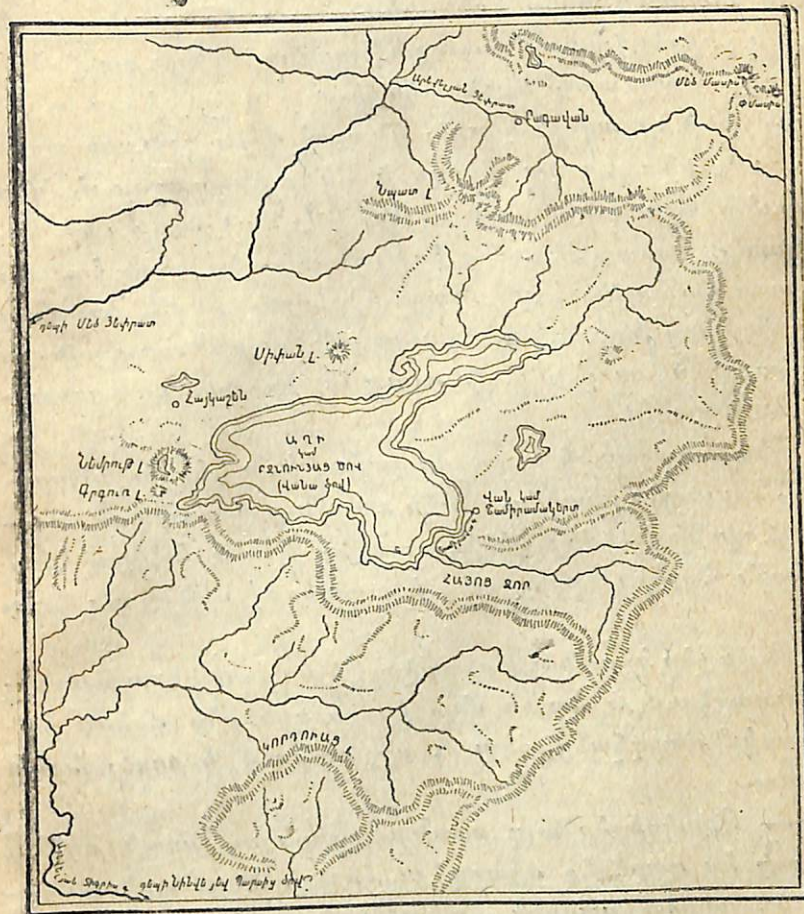
ՀԱՅԿ ՅԵՎ ԲԵԼ

Քսիսութիւնը ծագեց հաղթանդամ, վիթխարի ու անհեթեթ հսկաների ցեղը, վորոնց մեջ ծնվեց աշտարակաշինության անբարտապան միտքը: Յեւ նրանք սկսեցին կառուցել մի բարձր աշտարակ, այնքան բարձր, վոր յեթեմյուս անգամ կրկնվի ջրհեղեղը, բարձրանան այդ աշտարակի գլուխը և փրկվեն: Յերբ նրանք զբաղված էին աշտարակաշինութեամբ, մի ահագին հողմ բարձրացավ աստվածների ցասումից, քանդեց, ցրիվ տվեց աշտարակը, և անյուր բարբառներ բաշխեց նրանցից ամեն մեկին: Այդ մուկ և շփոթութիւնն ընկավ մեջները: Այդ հսկաներից մեկն էր և Հապետոթեյան*) Հայկը, Թորգոմի վորդին, անվանի ու քաջ նահապետը, ամրակազմ ու հաստաբազուկ դիւցազունը, գանգուր մազերով և զվարթ աչքերով աղեղնավորը: Նա ընդդիմացավ ամենքին, վորոնք կամենում էին ստրկացնել ուրիշ ազգերը և բռնի ուժով միապետ դառնալ դիւցազունների մեջ: Նա աներկյուղ ձեռք բարձրացրեց նաև Տիտանյան Բել հսկայի դեմ, վորն արդեն շատերին էր զորութեամբ և խորամանկութեամբ իրեն հնազանդեցրել:

Բայց գոռոզ Բելի բախան աջողեց և նա տիրեց ամենքին: Բոլոր ազգերը կատարում էին նրա հրամանները, յերկրպագում էին նրան և զոհ մատուցում:

*) Հապետոթեյի ցեղից:

Միայն Թորգոմի վորդին՝ ազատասեր Հայկն էր, վոր չուղեց նրան ծառայել և աստծու տեղ պաշտել: Նա չվեց, գնաց Բաբելոնի կողմերից՝ տաք յերկրից դեպի հյուսիս, դեպի Արարատի ցուրտ լեռները, իր հետ առնելով իր

անդրանիկ վորդի Սրմենակին և մյուս վորդիներին, աղջիկներին ու թոռներին: Սրանք բոլորն էլ զորավոր մարդիկ էին, թվով մինչև լեռեք հարյուր հզոխ: Նրա հետ,

բացի ծառաներից, հեռացան և շատ ոտարականներ: Յեւ
այսպես բոլորը միասին, իրենց ունեցած չունեցածով,
հասան վերջապես մի դաշտավայր տեղ, Կորդվաց լեռների
ստորոտում (Արևելյան Տիգրիսի ափին): Այստեղ արդեն ապ-
րում էյին ավելի առաջ ցրված մարդկանցից շատերը: Հայկը
սրանց հնազանդեցրեց իրեն, շինեց այստեղ բնակության
տուն և վորդեցվորդի ժառանգություն տվեց այս կալվածքն
իր Կադմոս թոռանը, Արմենակի վորդուն, իսկ ինքը տնով
տեղով բաշվեց ավելի հեռու, գնալով միշտ հյուսիս-արև-
մուտք: Վերջապես նա կանգնեց մի լեռնադաշտում, վոր
ձգվում է Արածանի գետի և Աղի (Վանա) ծովի մեջտեղ,
և այստեղ հաստատեց բնակության տեղ իր ցեղի համար:
Գավառը նա կոչեց Հաւր (հայրեր), այսինքն թե՛ այստեղ
բնակվողները Թորգոմյան (հայկական) ազգի նախահայրերն
են: Հարբում նա շինեց մի գյուղ և իր անունով անվա-
նեց Հայկառեն:

Լեռնադաշտակի մոտ, մի լայնանիստ լեռան ստորո-
տում, նույնպես բնակվում էյին առաջուց բաժանված մար-
դիկ՝ Զրվանի (Սեմի) ցեղից, սրանք իրենց կամքով ճա-
նաչեցին Հայկին իրենց տեղ և այսպիսով մեծացրին նրա
ցեղը:

Բայց չէր կշտանում բռնակալ Բելի փառասիրությունը:
Նա ուղարկում է Հայկի մոտ իր վորդիներից մեկին հա-
վատարիմ մարդկանց հետ և պատվիրում է ասել նրան
այսպես.

— Բնակվեցիր այդ սառնամանիքի ու ցրտի մեջ և
ուռուց ես դարձրել միաքիչ ու հոգիդ: Զերմացրո՛ւ, մեղ-
մացրո՛ւ հպարտ բարբիդ ցրտությունը, հնազանդվիր ինձ
և հանդարտ ապրիր վորտեղ կամենաս իմ տաք յերկրում:

Բայց Հայկը խիստ ու խրոխտ պատասխանով յետ
դարձրեց Բելի պատգամավորներին:

Կատաղեց Բելը և մտածեց՝ ինչ ել վոր լինի բռնի

Հայկին և սպանի: Իր անթիվ-անհամար ազգերից նա ժո-
ղովեց հետևակ զորքերի մի անագին բազմություն և շա-
պեց դեպի Արարատ յերկիրը, Կորդվաց լեռները, վորոնց
ստորոտում բնակվում էր Կադմոսը: Տեսնելով նրա զորքերի
շատությունը, Կադմոսը փախավ՝ առջևից սուրհանդակ ու-
ղարկելով Հայկին նախազգուշացնելու.

— Իմացիր, ով մեծդ դյուցազունների մեջ, վոր Բելը
գալիս է քեզ վրա անհամար քաջերով և յերկարահասակ
հսկաներով: Նա արդեն հասել է իմ տան հողերին, և յես
ինքս կնոջս և զավակներիս հետ փախստական՝ անա գալիս
եմ քեզ մոտ: Շտապիր, մտածիր, ինչ վոր անելու յես, արա:

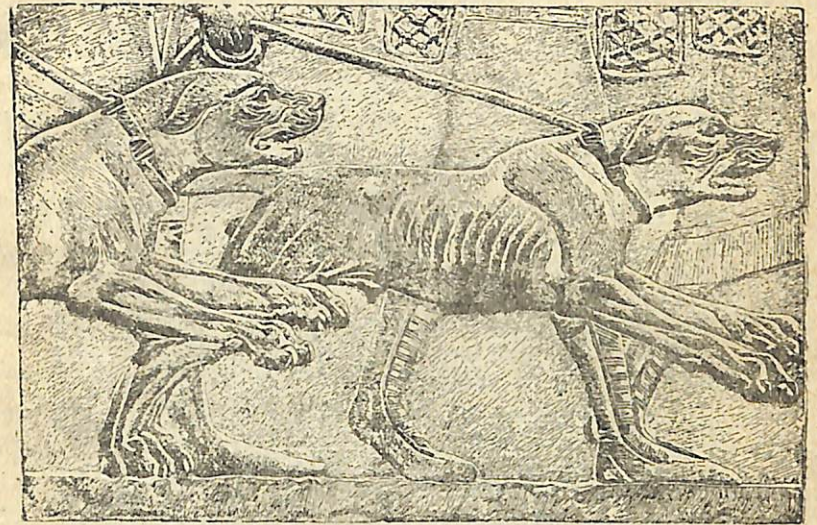
«Ուշիմ, խոհեմ, քաջազանգուր ե խայտակն» Հայկն
խսկույն ժողովեց իր բոլոր վորդիներին ու թոռներին, քաջ
և աղեղնավոր հսկաներին, նույնպես և ծառաներին ու
առհասարակ իր ձեռքի տակ յեղածներին, և անվեհեր ըն-
դառաջ գնաց, թեև թվով իրենք քչվոր էյին:

Յերբ նրանք հասան Աղի ծովի ափին, Հայկը կանգնեց-
րեց իր սակավաթիվ զորքը և ասավ.

— Ո՛վ ազատասեր Թորգոմյաններ, ձեզնից ո՞վ կուզե
ստրուկ թավալվել գոռոգամիտ Բելի վտանների տակ: Հար-
ձակվենք հենց այստեղ, ուր կանգնած կլինի ինքը բռ-
նակալն իր քաջերի բազմության մեջ: Թող կամ փառքով
ամենքս մեռնենք ու չտեսնենք մեր աչքով, թե ինչ-
պես Բելը ծառա կտանի մեր գերդաստանը, կամ ցույց
տանք նրան մեր բազկի աջողությունը՝ ցրվենք նրա խառ-
նիճադանճ ստրուկ ամբոխը և ապրենք իբրև հաղթողներ:

Այսպես խոսեց Հայկը և առաջ տարավ իր կտրիճ-
ներին մեկ ասպարեզ ևս, մինչև վոր հասավ մի դաշտածե
հովիտ, վոր ընկած էր բարձր լեռների մեջ: Դաշտի միջով
վազում էր մի գետակ: Նոր էր Հայկը ամրացել աջ ափին,
վոր նրա մարդիկ, յերեսները վեր բարձրացնելով, տեսան՝
դիմացի լեռան լանջով իջնում է թշնամին: Կարծես մի

— Շուն ես դու և շների յերամակից եք դու և քո
 ժողովուրդը: Այս ե գալիս եմ, վոր դատարկեմ քեզ վրա
 իմ կապարձը:

Վարսի վերակացուն բաց ե բողմում շներին

Յեվ իրար խառնվեցին յերկու կողմերի հսկաները: Ա-
 հագին զղրդուն բարձրացավ յերկրի վրա նրանց ընդհարու-
 մից, և ահ ու սարսափ եյին ձգում նրանք միմյանց սրտերի
 մեջ իրենց հարձակումներով: Քիչ հսկաներ չկործան-
 վեցին և գետին տապալվեցին այստեղ դիպչելով սրի բե-
 րանին, և վոչ մեկի, վոչ մյուսի կողմը չէր հաղթում:
 Տարակուսեց և զարհուրեց Բելն այս անսպասելի դիպվա-
 ծից և սկսեց յետ ու յետ բաշվել, բարձրանալ այն բլուրը,
 վրտեղից իջել եր: Նա մտադիր եր ամրանալ իր ընտիր
 գնդի հետ, մինչև վոր հասներ յետևում մնացած զորությունը,
 և ախուհետև նորոգել կռիվը:

հեղեղ, հանդուգն հորձանքով ցիր ու ցան վայր եր սա-
 հում Բելի անկարգ զորքը, իսկ ինքը՝ Բելը, հույսը դրած
 իր զորավարների քաջության և ուժի վրա, անհամբերու-
 թյունից առաջ եր ընկել: Նա կանգնած եր արդեն գետակի
 ձախ ափին մի բլրակի վրա և, մի քանի ընտիր հսկանե-
 րով շրջապատված, իբրև մի դիտանոցից, դիտում եր դո-
 ռոզ և հպարտ: Բավական տարածություն կար Բելի և
 յետ մնացած իր ամբոխի մեջ: Հայկն իսկուհն ճանաչեց
 նրա զինավառ խուճըր և իրեն բռնակալին: Բելը հագած
 ունեւր յերկաթե գլխանոց պսպղուն ծայրերով, լանջին և
 թիկունքինը պղնձե տախտակներ, վրտների բարձերին և
 բազուկներին պահպանակներ, մեջքին կապած եր գոտի
 և ձախ կողքից կախած եր յերկսայրի սուրը, աջ ձեռքին
 բռնել եր ամուր նիզակ, իսկ ձախ ձեռքին՝ վահան, և
 ընտիր-ընտիր տղամարդիկ կանգնած եյին նրա աջ ու ձախ
 կողմում: Այս վոր տեսավ Հայկը, շտապեց կարգի դնել իր
 սակավաթիվ զորքը. նա Արմենակին յերկու յեղբայրներով
 կանգնեցրեց աջ, իսկ Կադմոսին ուրիշ յերկու վորդիների
 հետ ձախ կողմից, ինքն ել անցավ ամենքի գլուխ, իսկ
 մնացածներին շարեց յետև. այսպես յեռանկյունի ձևով
 կազմեց իր գունդը և հանդարտ դիմեց առաջ:

Մի փոքր կանգ առավ Հայկը և հեռվից կանչեց Բելին:

— Ի՞նչ ես ընկել յետևիցս և այստեղ յեկե: Դարձիր,
 գնա քո տեղը, յեթե վոչ՝ կմեռնես դու այսօր իմ ձեռ-
 քից: Միթե մոռացել ես, վոր իմ նետը յերբեք չի վրիպում:
 Պատասխանեց Բելն ու ասավ.

— Յեթե չես ուզում ընկնել իմ մանուկ զինակրիս
 ձեռքը և մեռնել նրա սրից, յեկ քո կամքով մտիր իմ
 իշխանության տակ և խաղաղությամբ բնակվիր իմ տան
 մեջ: Յես քեզ իմ վորսորդ տղաների և վորսի շների վա-
 րիչ կկարգեմ:

Չհամբերեց Հայկը և սկսեց հախոյել:

Հայկն իսկույն հասկացավ նրա միտքը. նա առաջ
նետվեց, մոտ հասավ ազգերի հրամանատարին, լիովին
քաշեց իր լայնալիճ ամուր աղեղը և դիպցրեց յերեքթևյան
նետը հենց Բելի կրծքին: Ծակեց նետը նրա կրծքի պղնձե
տախտակը, շեշտակի դուրս յեկավ թիկունքի մեջտեղից
և խորը ցցվեց գետնի մեջ: Յերկրին զարկվեց պարծենկոտ
Տիտանյանը և շունչը փչեց, իսկ նրա գունդն ու ամբոխը
տեսնելով քաջության այս ահապին գործը՝ սարսափահար
փախան դեռ ու դեն: Հայկի մարդիկ ընկան նրանց լետևից
և խլեցին նրանց ձեռքից անթիվ ձիեր, ջորիներ և ուղ-
տեր:

Իր հաղթության հիշատակին Հայկը շինեց կովի դաշ-
տում մի դաստակերտ (գյուղ) և դա անվանեց Հայֆ. այդ
պատճառով հետագայում գավառն ել կոչվեց Հայոց ձոր,
իսկ այն բլուրը, ուր ընկավ Բելը, Հայկն անվանեց Գե-
րեզմանի: Բելի մարմինը նա պատել տվեց զեղերով և
հրամայեց տանել Հարք և թաղել մի բարձր լեռան վրա,
վոր կանայք և վորդիք միշտ տեսնեն իրենց ամուսինների
և հայրերի քաջությունը:

Մինչև այսօր ել Վանա ծովի հարավ-արևմտյան ա-
փին, Նեմրուժ լեռան մոտ, դաշտի մեջ, ցույց են տա-
լիս կանգնած կամ պառկած սև քարերի մի լեռկար շարք,
վոր ձգվում ե դեպի լեռը: Հեռվից այնպես ե թվում՝ իբր
թե դա մի կարավան ե, իբր թե դրանք մարդիկ և ուղտեր
են: Տեղացիք «Բելի ուղտեր և ուղտապաններ» են ասում
այդ քարերին և պատմում են, վոր Հայկը սպանելով Բելին՝
նրա դիակը հանել ե տվել Նեմրուժի գագաթը. այնտեղ նա
փորել ե մի թոնիր և այդ թոնրի մեջ կախել ե դիակն ու
վառել: Աստծու հրամանով այն կրակը ջուր ե կտրվել,
դիակի մոխիրը տալիս ե իջել, վոր քամին չտանի, չը-
ցրվի, իսկ Բելի մարդիկն և ուղտերը քար են դառել: Մինչև
այսօր ել թոնիրն ու ջուրը կան. այդ ջուրն ե, վոր տեղա-

Զայի և Բել

ցոյ ասելով՝ սարի տակից շարունակ բղխում եւ և կազմում եւ Մեղրագետը*):

Պատերազմի ավարից Հայկը մեծ բաժին հանեց իր թոռ Կաղմոսին, տանու ծառաներից եւ անվանի մարդիկ պարգևեց նրան, վոր ժամանակին իրեն նախազգուշացրել եր Բելի մոտենալու մասին, և պատվիրեց գնալ նախկին բնակութեան տեղը՝ Կորզվաց աշխարհը, իսկ ինքը վերադարձավ Հայկաչեն, ուր շատ տարիներ ապրելուց հետո մեռավ. մահից առաջ նա իր ամբողջ ազգը Արմենակ ավագ վորդուն հանձնեց:

Հայկի անունով եւ մեր ժողովուրդը կոչվել հայ, իսկ բովանդակ յերկիրը՝ Հայք կամ Հայաստան:

III

Ա Ր Ա Մ

Հայկի մահից հետո նրա վորդիք սկսեցին ցրվել զանազան կողմեր: Արմենակն իր յեղբայրներին*) տվեց Հարքը, իսկ ինքն իր ընտանիքով Արածանի գետի հոսանքով քաշվեց դեպի հյուսիս-արևելք: Նա անցավ բարձր լեռների մյուս կողմը, և նրա առաջ բացվեց մի հրաշալի հովիտ, վորն իր ընդարձակութեամբ ձգվում-տարածվում եր դեպի արեւելք: Դաշտը շրջապատված եր լեռների շղթաներով. նրանց ստորոտից բղխում եյին հստակ, ախանակիտ աղբյուրներ և կազմում բազմաթիվ գետակներ: Գետակները հեզութեամբ սահում եյին լեռների տակով, դաշտի ավերով և վերջը իրար հետ գրկախառնվում եյին ու դառնում մի մեծ գետ, և գետը հետզհետե ուռչում, լայնանում եր և մի ցոլացող վոսկե գոտու պես գոտևորում եր հովիտը արևմուտքից դեպի արևելք:

Դաշտի հարավային կողմում, կարծես մի ծերունի յերիտասարդ լեռների մեջ, նստած եր մի սպիտակափառ ձյունապատ լեռ: Նա բուսել եր յերկրից ուղղակի դեպի վեր՝ միայն մի տեղ մի փոքր կոտրվելով, և ամենից վեր եր բարձրացրել իր սրածայր գագաթը: Նրա ղիմացը, հյուսիսում, լայն փռվել եր մի ուրիշ ձյունապատ լեռ, վորի գագաթն իր չորս ցից-ցից ծայրերով բարձի վրա դրված թագի յեր նմանում:

Արմենակն իջավ այդ խոր հովիտը, անցավ մեծ գետի

*) Այդ յեղբայրներից մեկի վորդին եր Բաղը, վորի անունով Ադի ծովը կոչվեց Բզնունյաց (Վանա) ծով:

*) Նեմրուժը—հանգած հրաբուխ եւ, վորի խառնարանի մեջ գոյացել եւ լճակ: Մեղրագետը՝ Մշո դաշտի գետն եւ:

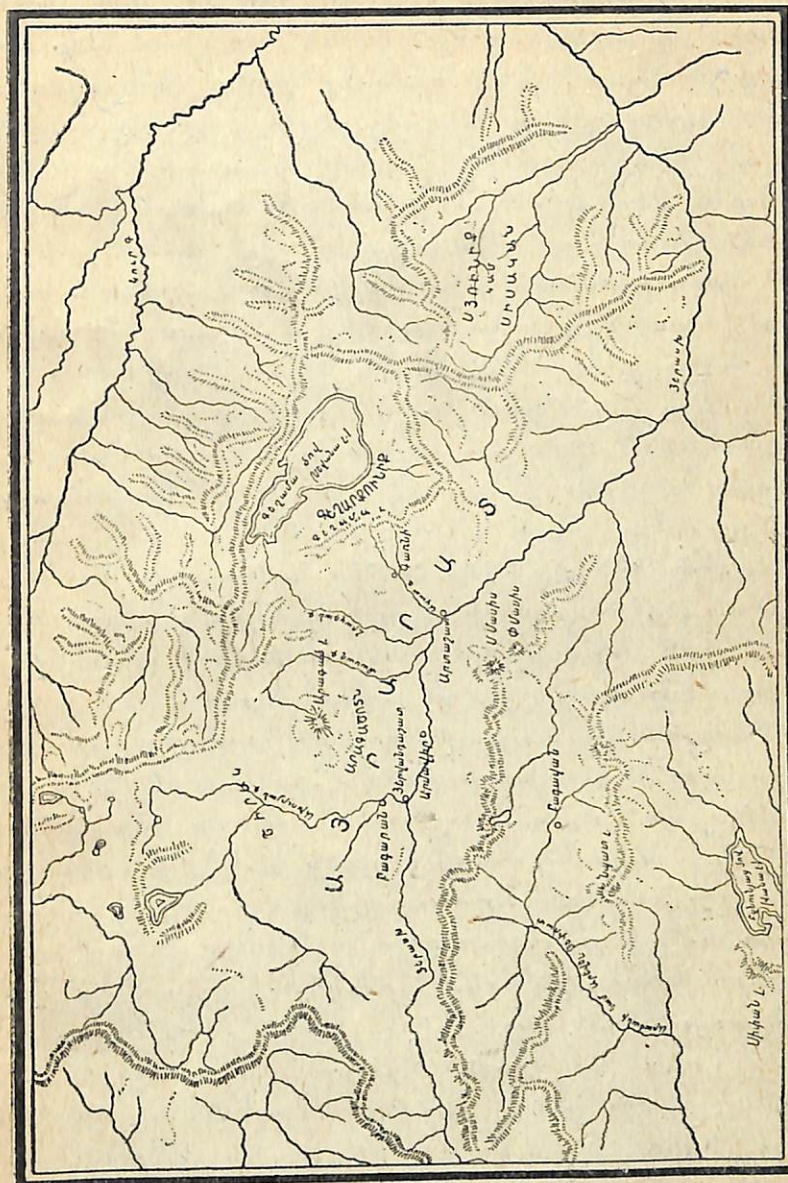
մյուս ափը ու բնակվեց այնտեղ հյուսիսային լեռան ստորոտում: Իր անունով նա հյուսիսային լեռը կոչեց Արագած, իսկ իր կալվածքը՝ Արագածոտն: Այդ հովտումն էլ նա շատ տեղ գտավ առաջուց ցրված մարդկանց և իրեն հնազանդեցրեց:

Արմենակի վորդին՝ Արմայիսը հոր մահից հետո շինեց մեծ գետի ափին մի բլրի վրա Արմավիր ավանը. վերջինս հետո ամուր քաղաք դառավ: Այստեղ յերկար ժամանակ ապրեցին Հայկի հաջորդները, ազգի նահապետները: Իր Առաստ թողան անունով Արմայիսը մեծ գետը կոչեց Յերասխ:

Արմայիսն ուներ մի շատակեր ու բազմածին վորդի, անունը Շարա: Սրան նա իր մոտից հեռացրեց և տուն ու տեղով ուղարկեց Արագածի մյուս կողմը, այն բարերեր և արգավանդ դաշտը, վորը մինչև հիմա յեւ հռչակված է իր առատ հունձով: Շարայի անունով այդ դաշտը կոչվեց Շիրակ: Այնուհետև դեռ յերկար ժամանակ հայ գյուղացիք, յերբ հանդիպում էին մի շատակերի, ասում էին. «Թե քո վորդը Շարայի վորդն է, մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն», այսինքն՝ թե մենք քեզ պահելու համար Շիրակի ամբարները չունենք:

Ամեն մի նահապետ այն ժամանակներում իր ամբողջ կալվածքը տալիս էր ավագ վորդուն, իսկ մյուս վորդոց համար դեռ կենդանության որով նոր ու նոր հողեր էր գտնում ու շենացնում: Այսպես էլ Արմայիսի վորդի Ամասիան Արմավիրը թողեց իր ավագ վորդի Գեղամին, իսկ կրտսերներին վերցրեց տաքավ Յերասխի մյուս կողմը, աջ ափը, դեպի հարավային սպիտակափառ լեռը: Այստեղ նա շինեց նրանց համար գյուղեր, իսկ լեռն իր անունով կոչեց Մասիս:

Հոր մահից հետո Գեղամը դառավ նահապետ: Նա Արմավիրը տվեց իր վորդի Հարմային, իսկ ինքը՝ գնաց

Ազատ գետով դեպի արևելահյուսիս: Նա մի լեռ անցավ և հասավ մի քաղցրաշուր ծովակի, վորի մեջ շատ կարմրախայտ ձկներ կան, լեռան անունը նա դրավ Գեղ, իսկ ծովափինը՝ Գեղափունիք, ծովն ել կոչվեց Գեղամա ծով (այժմ Սևանա ծով): Այստեղ ծնվեց նրա Սիսակ վորդին, վոր մի ամրակազմ, գեղեցիկ, ճարտարախոս և քաջ աղեղնավոր դառավ: Սրան ընծայեց Գեղամա իր ունեցածի մեծ մասը և բազմաթիվ ծառաներ ու ժառանգության բաժին կտրեց ծովակից մինչև այն դաշտը, վորտեղ Յերասխը՝ անցնելով նեղ տեղերով, քարքարոտ լեռների միջից, ահագին զորդուհանով իջնում խառնվում և Կուր գետի հետ*): Այս յերկիրը Սիսակը լցրեց շինություններով: Արևելյան հարևանները՝ պարսիկները նրա անունով այս աշխարհը կոչեցին Սիսակյան, իսկ հայերն ասում եյին Սյունիք:

Այսպես իրար յետևից Հալկին հաջորդեցին հինգ նահապետներ: Սրանց որով հայոց ազգը ցրվեց և բնակվեց Արածանու և Յերասխի հովիտներում և իրեն հնազանդեցրեց առաջուց այստեղ յեկած մարդկանց:

Բայց հենց այն ժամանակ, յերբ հայերը բազմանում և ուժեղանում ելին Հայաստանում, հարևան յերկրներումն ել ուժեղանում ելին ուրիշ ազգեր: Նրանք աչք ձգեցին նաև Հայոց աշխարհի վրա: Արևելքից, հարավից, արևմուտքից գլուխ բարձրացրին ոտար իշխաններ և սկսեցին վտանակոխ անել հայոց հողերը:

Այդ ժամանակ արդեն նահապետ եր Հարմալի վորդի Արամը:

Արամ և Նյուխար Մադես

*) Մեղրու նեղ կիրճով Յերասխը իջնում և Մուղանի դաշտը, վորտեղ խառնվում և Կուրի հետ:

Արամը, այս աշխատասեր և հայրենասեր քաջը, գե-
րադասուժ էր մեռնել իր պապերի թողած ժառանգության
համար, քան թե կենդանի աչքով տեսնել, թե ինչպես ու-
տարազգիները վորդիք կոխոտում, ավերում են հայրենի
սահմանները և ստրկացնում, իրենց են ծառայեցնում իր
ազգականներին, իր արյունակից հարազատներին։ Արամն
այնպիսի քաջագործություններ կատարեց, այնքան պա-
տերազմների մեջ հաղթեց, այնպես ընդարձակեց հայոց
աշխարհն ամեն կողմից, վոր նրա անունը հայտնի լեզավ
բոլոր ազգերի մեջ և ոտարները նրա անունով հայերին
կոչեցին արմեն, իսկ Հայաստանը՝ Արմենիա։

Մոտ յերկու տարի յեր, վոր արևելքից, Յերասխի
մյուս կողմից, մտել ելին յերկրի ներսը մեղացի յերիտա-
սարդները։ Նրանց առաջնորդն էր մի վումն Նյուքար Մա-
դես, մի գոռոզ և պատերազմասեր մարդ։ Այդ վայրենի-
ներն իրենց ձիերով սմբակակոխ ելին անում հայոց հո-
ղերը և ստրկացնում ելին հայերին։ Արամը ժողովեց իր
ազգականներից քառասուն հազար կտրիչ տղամարդ, մեկը
մյուսից քաջ աղեղնավոր, ուժեղ, աշողաձեռն և վայելչա-
կազմ յերիտասարդներ։ Նա հանկարծակի հարձակվեց Նյու-
քար Մադեսի ու մեղացիների վրա և առաջ քան արեգակը
ծալեց, կոտորեց այդ վայրենի բազմությունը, հենց իրան՝
Նյուքար Մադեսին ել բռնեց ու ուղարկեց Արմավիր։ Արամը
հրամայեց Նյուքարին ճակատից մեխել պարսպի աշտա-
րակի ծայրին, վոր ամեն անցորդ, յեկող-գնացող տեսնի,
ինչպես ե վրեժխնդիր լինում Արամն իր հայրենի հողը
կոխոտողներից։ Այնուհետև նա ինքը հարկի տակ դրավ
մեղացոց ամբողջ յերկիրը։

Այս հաղթությունը տանելուց հետո, Արամը նույն
գործով շարժվեց դեպի հարավ, վորովհետև այնտեղ ել
կար հայոց յերկրի մի ասպատակիչ։ Դա հսկաների ցեղից
Բարշամ անունով մեկն էր։ Քառասուն հազար հետևակ և

հինգ հազար հեծյալ մարդկանցով Բարշամը մտել էր
Կորդվաց աշխարհից այս կողմ, սաստիկ նեղում էր անո-
ղորմ հարկերով հայերին և անապատ էր դարձրել ամբողջ
շրջակայքը։ Արամը նրա հետ ճակատեց, կռվի մեջ հաղ-
թեց նրան ու հալածեց Կորդվաց յերկրի միջով մինչև
Ասորեստանի դաշտը։ Թշնամիներից շատերը հայերի սրից
ընկան, իսկ Բարշամը սպանվեց՝ հանգիպելով Արամի զի-
նակիրներին։ Բայց ասորեստանցիք չհավատացին, վոր
Բարշամի պես քաջ ու ուժեղ մարդը կարող էր մեռնել, և
յերկար դարեր աստծու տեղ ելին պաշտում նրան։ Այս-
տեղ ել Արամը ասորեստանցոց յերկրի մի մասն իրեն
հնազանդեցրեց և յերկար ժամանակ այս կողմերից հարկ
առավ։

Այսպես նա վոչնչացրեց յերկու թշնամիներին։ Բայց
ամենից վտանգավորն էր Պայապիս Գադյա, վորը բռնել
էր ամբողջ արևմուտքը, Կապադովկիան, Պոնտոսից (Սև
ծովից) մինչև Միջերկրական ծովը։ Այս Տիտանյանն այն-
քան ուժեղ էր, վոր Արամը հույս չուներ նրան շուտով հաղ-
թելու։ Ուստի նա արևելյան սահմանների պաշտպանու-
թյունը հանձնեց Սիսակյաններին, իսկ հարավային սահ-
մաններին՝ Կադմյաններին, վոր այդ կողմերից ապահով
լինի, ավելացրեց իր նախկին զորության վրա քառա-
սուն հազար հետևակ և յերկու հազար հեծյալ ևս ու
միայն այսպիսի պատրաստություն տեսնելով՝ գնաց դեպի
արևմուտք, դեպի Փոքր Ասիա։ Նա անցավ Յեփրատը, ան-
ցավ և Տավրոսի շղթան և վերջապես պատահեց Պայապիսին։
Կռվի մեջ հսկաները պատահեցին հսկաներին, բայց Պայա-
պիսն այնպիսի ջարդ կրեց, վոր գլուխը կորցրած՝ փախավ
մինչև ծովափ ու շտապեց անցնել մի կղզի։ Այնուհետև
այլ ևս նրա անունը վոչ մի տեղ չսովեց։

Պայապիսի աշխարհը Արամը միացրեց իր յերկրի հետ
և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց Մշակին, իր ազգական-
ներից մեկին, տալով նրան տասը հազար զորք։ Արմավիր

վերադառնալուց առաջ նա հրամայեց, վոր այդ կողմերի բոլոր բնակիչները սովորեն հայերեն լեզուն և խոսեն հայերեն: Այդ և պատճառը, վոր վերջը այդ աշխարհը անվանվում էր Առաջին Հայք: Սակայն այստեղի մարդիկ չէր բեք չսովորեցին հայերեն լավ խոսել: Մշակը Այլուս*) գետից վոչ հեռու մի փոքրիկ պարսպապատ քաղաք շինեց և իր անունով կոչեց Մշակ, բայց տեղացիք չկարողանալով անունն ուղիղ հնչել՝ ասում էին Մաժախ**):

Արամը այդ կողմերից սկսած մինչև բուն Հայաստանը ամբողջ դատարկ տարածությունը լցրեց բնակիչներով, այնպես վոր հետո այդ հողերը կոչվեցին Յերկրորդ, Յերրորդ, նույնիսկ Չորրորդ Հայք:

Այլ ևս ուրիշ շատ մեծամեծ գործեր կատարեց Արամը, վորոնց համար ամեն ազգ նրան գովաբանում էր:

Մեկը կար սակայն, վոր չէր հանդուրժում նրա անունը. դա Նինոս թագավորն էր: Նա Տիգրիսի ձախ ափին շինել էր Նինվե քաղաքը և այնտեղից աշխատում էր իր իշխանության լուծը դնել դրացի ազգերի վրա: Նինոսը լսել էր իր պապ Բելի հաղթվելը Հայկից և մտադիր էր վրեժխնդիր լինել նրա մահվան համար: Նա տարիներով մի հարմար դեպքի յեր սպասում, վոր արմատից ջնջի Հայկի ամբողջ ցեղը: Բայց Արամը շատ հզոր էր և քաջ: Նինոսի հոգու մեջ ծանր կասկած ընկավ՝ չլինի՞ թե այդ պատերազմից զուս հասնի հենց իր թագավորությանը: Ահա թե ինչու նա ծածկեց իր չար մտադրությունը, մարդ ուղարկեց Արամի մոտ և իր գոռոզ կարճամտությունը հրամայեց, վոր Արամն անկասկած և աներկյուղ վարի իր իշխանությունը: Նա իրավունք տվեց Արամին մարգարտե վարսակալ (մագերի շուրջը կապվող գլխազարդ) կրելու և իրենից հետո աշխարհիս չերեսին յերկրորդը կոչվելու:

*) Այլուսը Ղըզըլ Իրմակ և կոչվում այժմ:

**) Այս քաղաքը շատ հետո ընդարձակվեց և կոչվեց Կեսարիա (այժմ Կայսարիե):

Այս Նինոսն այնքան հպարտ էր ու մեծամիտ, վոր ասիպում էր, վոր իր հպատակներն ամեն քաջագործության սկիզբը միայն իրեն համարեն և փառաբանեն միայն իր գործերը. նա այրել էր տալիս ամեն գիրք, վորտեղ գովասանք էր գրված լինում մեկ ուրիշի մասին: Բայց նրա բոլոր ջանքերին հակառակ՝ աշխատասեր և հայրենասեր Արամի անունն ավելի հեռու յեր տարածվում, անցնում էր վորդեց վորդի և գեռ չի մոռացվել մեր օրերում ել:

IV

ՇԱՄԻՐԱՍ ՅԵՎ ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ

Արամ նահապետի գորութեան համբաժն աշխարհէր, վոր նույնիսկ նրա մահից հետո Ասորեստանի աշխարհակալ թագաւոր Նինոսը չհամարձակվեց Հայաստանի վրա արշավել ու Արամի վորդի Արային ել տվեց նույն պատիւները, ինչ վոր տվել էր Արամին: Այսպես Արամն ել հոր պես մարգարտե վարսակալ էր կրում գլխին և կոչվում էր աշխարհիս յերեսին յերկրորդը Նինոսից հետո: Բայց իր գեղեցկութեամբ նա աշխարհիս յերեսին առաջինն էր:

Մարդ կար, վոր տեսնելով Արային՝ չհիանար նրա տեսքից: Ճանապարհորդներն ու յերգիչներն յերկրից յերկիր շրջելով՝ միշտ նրա աննման գեղեցկութեան գովքն էյին անում: Արայի համբաժը հասավ և Նինվե քաղաքը: Նինոսի կին Շամիրամը, վորի չքնաղ յերեսով ու նուրբ կազմվածքով պարծենում էին Ասորեստանի հպարտ ազգերը, իմացել էր նրա գեղեցկութեան մասին և չէր կարողանում հանգիստ լսել նրա անունը: Շամիրամն անտես հալվում էր Արայի կարոտից, բայց քանի վոր ամուսինը կենդանի չէր, նա հայտնապես ցուց չէր տալիս իր սերը: Բայց յերբ Նինոսը մեռավ կամ, ինչպես շատերն ասում են, փախավ Կրետե կղզին իր խորամանկ կնոջ ձեռքից ու Շամիրամը սկսեց կառավարել յերկիրը, քանի վոր զավակները դեռ մանկահասակ էին, — նա չկարողացավ այլևս թագցնել իր սրտի ցանկութունը, անհամար թանկագին նվերներ ուղարկեց Արա գեղեցկին ու դեսպանների բերանով ապստղեց:

— Արա, յեղիք ինձ ամուսին, իսկ յես կլինեմ քեզ կին: Քեզ կընծայեմ Նինոսի անսահման յերկրները, քեզ կհնազանդվեն թագաւորները, իշխաններն ու մեծամեծները և քո վտանների փոշին կհամբուրեն: Յեւ քեզնից հոր վոչ վոք չի լինի աշխարհիս յերեսին, ու կփայլենք յես ու դու մեր գահի վրա յերկու աստղերի պես: Շտապիք ինձ մոտ, իմ աննման:

Այսպես էր աղաչում Շամիրամը: Իսկ Արան, վորն ամբողջ հոգով կապված էր իր կին Նվարդի հետ, խստութեամբ արհամարհեց Շամիրամի պաղատանքն ու մերժեց գնալ Նինվե:

Շատ անգամ գնացին յեկան դեսպանները, ավելի ու ավելի վոսկի ու անգին ակներ բերելով, բայց վոչնչով չկարողացան գրավել Արայի սիրտը:

Դեսպանները վերադառնալով գմայլված փառաբանում էյին Արայի գեղեցկութունը. նրանց պատմածը լսելիս Շամիրամը կսկծից ու կարոտից գրեթե ուշաթափվում էր:

Այն ժամանակ նա վճռեց բռնութեամբ անել տալ Արային այն, ինչ վոր չէր կարողանում անել տալ ընծաներով և աղաչանքներով, — ստիպել դառնալ իրեն ամուսին: Ու հավաքեց իր բազմալեզու ազգերից անթիվ զորք և շտապեց հասնել այն դաշտը, վորը Արայի անունով կոչվում էր Այրարատ: Այստեղ նրա դեմ դուրս յեկավ Արան իր փորթրաթիվ մարդկանցով:

Շամիրամի միտքն Արային սպանելը չէր. կովից առաջ նա խիստ պատվեր տվեց իր զորապետներին.

— Չլինի թե սպանեք Արային: Յես կենդանի յեմ ուզում նրան ունենալ: Կենդանի բռնեցեք և կենդանի ինձ մոտ բերեք նրան:

Բայց կովի տաք ժամանակ Ասորեստանի զինվորները չկարողացան ջոկել Արային քաջերի խմբի մեջ ու պատահամբ նրան ել սպանեցին: Վշտից ցնցվեց Շամիրամը

իմանալով նրա մահը և դիակապուստներ ուղարկեց, վոր վորոնեն, գտնեն ընկածների մեջ իր սիրելիի դիակը:

Արայի դիակը գտան ու բերին Շամիրամի ապարանքը: Մեռած էլ նա գեղեցիկ ու աննման էր: Սուգ ու շիվան բարձրացրեց Շամիրամը և չեր ուզում աչքերին հավատալ: Մազերը փետելով՝ նա վողբում էր և ասում, վոր անկարելի չէ վոր այդպիսի գեղեցիկը լերը և իցե մեռնի:

— Տարեք, մանուկներ (զինվորներ), տարեք այս դիակը իմ ապարանքի վերնատունը: Աղերսենք, պաղատենք առլեզներին*), վոր գան կենդանացնեն գեղեցիկ Արային:

Յերբ Արայի մարդիկ իմացան, վոր իրենց նահապետը սպանվել է և նրա դիակը գտնվում է թշնամու ձեռքին, նրանք չտեսնված անպատվություն համարեցին այդ իրենց ամբողջ ազգի համար և մեկ մարդու պես վոտքի կանգնեցին, պատրաստվեցին Շամիրամի վրա հարձակվելու, վոր Արայի մահվան վրեժը հանեն ու նրա դիակը խլեն: Շամիրամը դուրս յեկավ նրանց առաջ և ասավ.

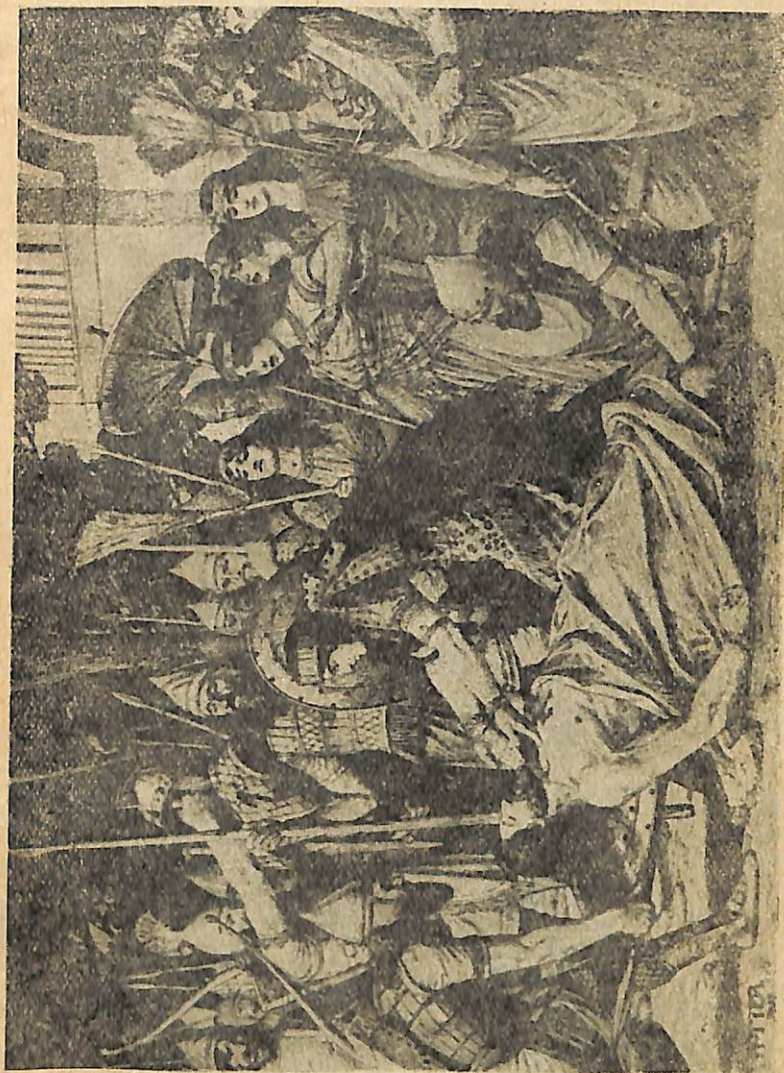
— Հրամայեցի իմ աստվածներին, վոր լիզեն Արայի վերքերը, ու նա պիտի կենդանանա:

Յեվ մեր հեթանոս պապերը հավատացնում եյին, վոր արդարեւ Արան կենդանացավ:

Այն ժամանակ Շամիրամը հավաքեց ամենքին ու բարձրաձայն հայտարարեց.

— Առողջացրին աստվածներն Արայի վերքը ու կենդանացրին նրան: Փառավորվի նրանց անունը, վոր մեր աղաչանքը կատարեցին, և թող ավելի պաշտելի լինեն նրանք այսուհետեւ մեր մեջ:

*) Հեթանոսները թե Առուրեստանում և թե Հայաստանում հավատացած եյին, վոր գոյություն ունեն առլեզ կամ արալեզ աստվածներ, վորոնք շներից են ծնվել ու լիզելով կենդանացնում են պատերազմի մեջ ընկած քաջերին:

Շամիրամը Արայի դիակի առջև:

Յեւ վայրենիդ նա կանգնեցրեց առեղծներին մի նոր արձան ու մեծամեծ գոհեր մատուցեց այդ արձանին: Իսկ Արային բռնի պահեց իր մոտ պալատում, մինչև իր մահը:

Շամիրամը մի քանի ժամանակ մնաց այն դաշտում, վորտեղ տեղի յեր ունեցել կռիվը, ապա յերբ ամառը վրա հասավ, նա անցավ դեպի հարավ և սկսեց գրոսնել լեռների ծաղկավետ հովիտներում ու դաշտերում: Նա հիանում էր յերկրի գեղեցկութունից, ոգի մաքրութունից, աղբյուրների հստակութունից, գետերի կարկաջահոսութունից և ասավ.

— Արժե, վոր մեզ պես թագուհին իր համար մի քաղաք ու մի պալատ ունենա այսպիսի բարեխառն ոգի և մաքուր ջրերի մեջ, արժե, վոր տարվա չորրորդ մասը, ամառը, ամենայն զվարճությամբ այստեղ անցկացնենք, իսկ մնացած հով յեղանակները՝ մեր Նինվեցում:

Շատ տեղեր ման յեկավ նա, մինչև վոր յեկավ Ադի (Բզնունյաց) ծովի արևելյան ափը: Այստեղ ծովի ափին նա տեսավ մի յերկարածիգ բլուր, վոր տարածվում էր դեպի արևելահյուսիս: Բլրի հարավային ծայրին, ուղիղ դեպի յերկինք, անշեղ բարձրանում էր մի քարաժայռ: Սրա ստորոտում՝ սարի արևելյան կողմով տարածվում էր մի դաշտաձև հովիտ, վորը ծովի ափին իջնելիս՝ փոխվում էր ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի: Սարից թափվում էյին բարեհամ ջրեր, վորոնք վազում էին ձորակներով և միավորվում՝ փառավոր գետեր էյին կազմում: Այս հովտաձև ձորի մեջ կային ցիր ու ցան շատ գյուղեր:

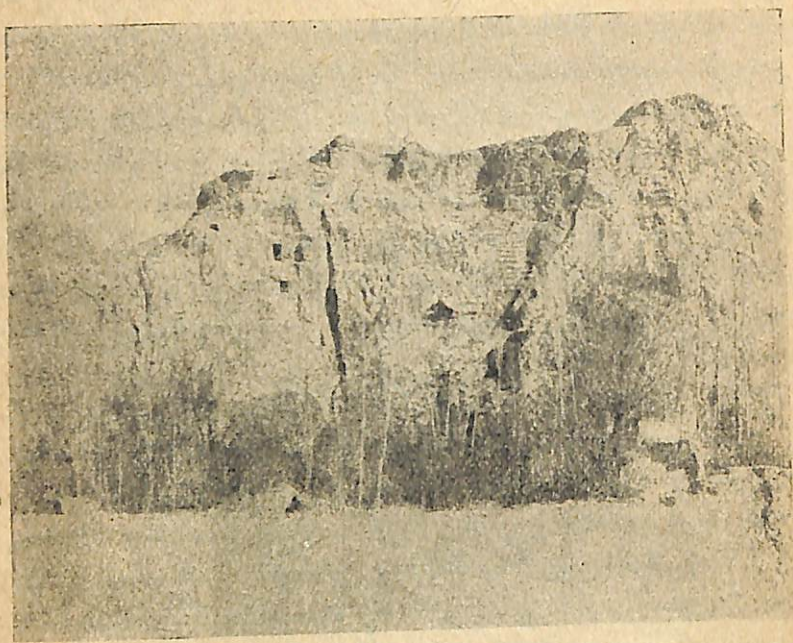
Ահա այս տեղը Շամիրամն ընտրեց իր ամառանոցի համար և հրամայեց, վոր Ասորեստանից և իր իշխած ուրիշ յերկրներից բերեն տասնեկերկու հազար ընտիր և հմուտ գործավորներ, վորոնք լավ գիտեին փայտի ու քարի, պղնձի ու յերկաթի արհեստները:

Յերբ այս ամբողջ բազմությունը յեկավ, հավաքվեց, հնարագետ թագուհին հրամայեց նախ և առաջ գետի ամբարտակը շինել: Տեղ-տեղ ապառաժները կտրեցին, տեղ-տեղ էլ խոշոր քարեր ավազով ու կրով շարեցին և շինեցին այն լայն ու բարձր առուն, վոր մինչև այժմ էլ գրեթե անխախտ մնում է և մինչև այսօր կոչվում է Շամիրամի առուն: Քարերն այնպես ամուր են ծեփած, վոր չեթե մեկն ուղենա մի փոքր քար գոնե պոկել պարսատկի համար, ինչքան էլ աշխատի՝ չի կարողանա: Այս ամբարտակի մեջ հավաքելով հեռուներից ջրերը՝ Շամիրամը բերում է, հասցնում նշանակած տեղը:

Այնուհետև նա սկսում է բուն քաղաքի շինությունը: Նա դաս դաս է բաժանում իր գործավորներին և յուրաքանչյուր դասի վրա կարգում է ընտիր ճարտարապետներ: Շատ տարիներ շարժարկեցին աշխարհի ամեն ծայրերից բռնի հավաքած բանվորները, մինչև վոր ավարտեցին հրաշալի շինարարությունը՝ ամուր պարիսպներով և պղնձե դռներով: Քաղաքի մեջ շինեցին ընտիր-ընտիր, կրկնահարկ և չեռահարկ պալատներ զանազան գույնի քարերից, այնպես վոր մեկ թաղը մյուսից ջոկվում էր առանձին գույնով և բաժանվում էր լայն-լայն փողոցներով: Այս ու այնտեղ շինեցին նաև զարմանք շարժող բաղանիքներ: Իր բերած առվի մի մասը Շամիրամն անց կացրեց քաղաքի միջով ամեն տեսակ պետքերի համար, ծաղկանոցներն ու բուրաստանները ջրելու համար, իսկ մյուս մասը հասցրեց ծովակի աջ ու ձախ ափին՝ շրջակայքը ջրելու համար: Քաղաքի շուրջը նա տնկել ավեց ամեն տեսակ տերևավոր և պտղաբեր ծառեր և մանավանդ բազմաբեր գինու վորթեր:

Բայց այս բոլոր հրաշակերտ շինությունների մեջ առաջին ու ամենից փառավորն այն էր, վոր նա շինեց քաղաքի ծայրին:

«Վան» ասեր, այսինքն՝ «քաղաք», «ապաստարան», բնու-
նյալ ծովն ել այդ պատճառով կոչվում ե այժմ Վանա ծով:

Վանա փարափուրը

Նա պարսպել տվեց ժայռի գագաթը և փորել տվեց
ամուր ասպառափի մեջ դժվարամուտ և դժվարելանելի թա-
գավորանիստ դահլիճներ, ոթեաններ, գանձատներ և խոր
անցքեր, փորոնց նշանակությունը շատերն այժմ չգիտեն:
Ժայռի արևելյան յերեսը, փորն այնքան կարծր է, փոր-
յերկաթով անգամ չի կարելի վրան մի գիծ քաշել, նա փո-
ղորկել տվեց և զարմանալի գրերով գրեց իր գործերը.
այսպիսի գրերով Հայաստանի ուրիշ շատ վայրերում ել
արձանների վրա իր հիշատակը թողեց:

Այսպես շինելով հոյակապ քաղաքը, նա անթիվ բաղ-
մություն բնակեցրեց նրա մեջ:

Շամիրամի անունով այս զարմանալի քաղաքը կոչվեց
Շամիրամակերս, բայց ժողովուրդը վերջում սկսեց ուղղակի

Այստեղ եր Շամիրամն անցկացնում ամառները, իսկ
այդ ժամանակ Նինվեյի ու Ասորեստանի վրա կողմնապետ
եր թողնում մարերի նահապետ Զրադաշտ մոգին: Վորչավ
եր թողնում մարերի նահապետ Զրադաշտ մոգին: Վորչավ
դեղեցիկ ու հնարադետ եր նա, ախքան ել քաջ ու արի:
Նա շատ նոր յերկրներ գրավեց և կցեց Նինոսի հողերին:
և իր գորքերով հասավ մինչև Հնդկաստան: Բայց վերջը
նա ախքան հավատաց Զրադաշտին, վոր իշխանությունը
բոլորովին նրան հանձնեց, իսկ ինքն իր որերը անց ել
կացնում ուրախություններով և զվարճություններով բա-
րեկամների և սիրելիների հետ: Նա վատնում եր Նինոսի
թողած հարստությունները, դանձեր ու պաշտոններ ել
բաժանում իր սիրածներին և չեր մտածում իր վորդիներին
մասին:

Նրա վորդիները չափահաս դառնալով՝ մոր յերեսոյք
եյին տալիս նրա վատ արարմունքը և պահանջում էին,
վոր իրենց հանձնի հայրական իշխանութիւնն ու գանձերը
Այն ժամանակ Շամիրամը կոտորել տվեց իր բոլոր վորդի-
ներին, բացի կրտսերից՝ Նինվասից, և այնուհետև ավելի
անձնատուր յեղավ գվարճութիւններին և շաղկապութիւն-
ներին:

Աստու՛մ են, մի՛ որ Շամիրամը դուրս գալով ծովափ՝
զբոսնելու՝ տեսնում է մի խումբ մանուկներ, վորոնք զն-
նում են իշխն ավազի մեջ գտած մի ուլունք։ Թագուհին իս-
կուհն հասկանում է ուլունքի զորությունը, խլում է մա-
նուկների ձեռքից և փոխարենը սլարգեններ և տալիս նրանց։
Ուլունքը կախարդական ուժ ունի։ Շամիրամը նրանով
ուսմն ուզում՝ հմայում էր և իր ցանկություններին ստրուկ
էր դարձնում, ուսմն ուզում՝ կորցնում, փչացնում էր։

Յեւ աշխարհը նրա ձեռքին խաղալիք էր դարձել։
Մինչդեռ Շամիրամի ուշքն ու միտքը վայելքների
հետ էր, Զրադաշտ մոզը կամենում էր խորամանկությամբ
նրա իշխանությանը տիրանալ և բոլորի վրա բռնանալ։

Շամիրամը արձակեց իր մագերթ, փոքրեց պարսաւտիկի պես...

Ուշ նկատեց Շամիրամը այս բանը և գնաց նրա դեմ կըռ-
վելու։ Զրադաշտի հետ միացաւ Նինվաւր։ Պատերազմի
մեջ Շամիրամը պարտուեց և ժողով սկսեց փախչել Հայաս-
տան։ Նա փախչում էր առանց դադար առնելու, ծարա-

Մահուկ Անուշավամին օգնելու են Սոսյաց անտառին

վում, ջուր եր խմում և կրկին փախչում, իսկ թշնամիներէ սուսերավոր գինժորները նրան հալածում եյին: Սուսերավորները նրան հասան վերջապես, խլեցին նրանից կախարդական ուլունքը և քշեցին իրենց ձիերը, վոր ուլունքը Բզնունյաց ծովը ձգեն: Հոգնած, ուժասպառ՝ Շամիրամն արձակեց իր շքեղ մագերը, վորորեց պարսատկի պես, մեջք մի ապառաժ դրեց ու ուժեղ ձեռքով սկսեց պտտացնել, վոր արձակի փախչողների յետևից: Բայց սաստիկ կատաղությունից այնպես ուժով եր պտտացնում այդ պարսատիկը, վոր մագերը պոկ յեկան, ապառաժը դուրս ընկավ, թռավ հեռու*), իսկ ինքը Շամիրամը հուսահատությունից տեղն ու տեղը քար կտրեց:

Սուսերավորները փախցրին ուլունքը, ձգեցին Վանս ծովը: Այն որից ի վեր ժողովուրդն ասում եր. «Ուլունք Շամիրամա ի ծով», այսինքն՝ թե «Շամիրամի ուլունքը ծովն ընկավ», յերբ ուղում եր մեկին ասել թե՝ բոլոր հնարներդ ու խորամանկություններդ դուր անցան, ջուրն ընկան:

Այդ պատերազմում Շամիրամի հետ սպանվեց Արան-Արային հաջորդեց Անուշավանը, վորին տարան Նինվե: Արամը քաջ եր, Արան գեղեցիկ, իսկ Անուշավանը՝ հանձարեղ և իմաստուն, ճարտար լեզվանի և ամեն գործի մեջ շնորհքով: Նա կոչվում եր Սոս, վորովհետև փոքրից նվիրված եր սոսի (բարդու) ծառերի անտառին: Այս անտառը Արմենակ նահապետն եր տնկել Արմավիրի մոտերքում: Այստեղ քուրմերը հետևում եյին նվիրական, սուրբ ծառերի տերեւների սոսափյունին և շարժումներին՝ ողի հանդարտ կամ սաստիկ շարժվելու ժամանակ, և գուշակություններ եյին անում:

*) Արտամեո գյուղի մոտ, Վանից վոչ հեռու, ցույց են տալիս այդ ապառաժը, վոր ընկել և խոր փոս և առաջացրել գետնի մեջ:

Անուշավանը բավական տարիներ մնաց Նինվեյի պալատում՝ անպատիվ և արհամարհված, բայց վերջն իր խելքով և բարեկամների ոգնությամբ ստացավ նախ իր հայրենի յերկրի մի մասը, իսկ հետո ամբողջը՝ կառավարելու իրավունքով, սակայն պիտի հարկ վճարեր ասորեստանցոց:

Այսպես հարկատու դարձավ Հայոց աշխարհը և նսեմացավ բաշասիրտ Արամի յերկրի վառքը:

Այսպես եր, վոր Պարույրը դառավ հայոց առաջին պատկալիր թագավորը:

V

ՏԻԳՐԱՆ ՅԵՐՎԱՆԴՅԱՆ

Յերկար ժամանակ Անուշավան Սոսանկերից հետո Հայաստանի նահապետները հարկ վճարեցին ասորեստանացոց: Շատ հարստություններ հոսեցին Հայոց յերկրից Նինվեյի գանձարանը. Ասորեստանի անկուշտ թագավորներն ու պալատականները քանի գնում ավելի ու ավելի զվարճությունների յետևից ելին ընկնում, ապրում ելին շուայլ ու անմարդավայել, իսկ գործերը կառավարում ելին կաշառակեր, փչացած պաշտոնյաները, վորոնք ճնշում ելին պատակ ազգերին. աշխարհի մեջ վոչ արդարություն կար, վոչ ել ապահովություն:

Ասորեստանից դեպի արևելք, Զագրոշ լեռների մյուս կողմը, Ուրմիո լճից մինչև Կասպից ծովը և Յերասխ գետն այդ ժամանակ ընակվում ելին մարեր կամ մեդացիք: Մարերի խորամանկ ու քաջ թագավորն ոգուտ քաղեց Նինվեյի թագավորի անփութությունից ու ցոպ վարքից և խորամանկությամբ ու փողով սկսեց բարեկամներ գրավել Ասորեստանի զորավարների և կառավարիչներին: Նա իր կողմը գրավեց բաբելացոց և պարսից իշխաններին. այդ ժամանակվա հայոց նահապետին ել, Պարույրին, նա խոստացավ թագավորական շուք և պատիվ և այսպիսով բազմաթիվ կողմնակիցներ շահելով՝ գնաց Նինվեյի վրա, վերցրեց այս քաղաքը, այնտեղ մի կուսակալ նշանակեց, իսկ ինքը վերադարձավ իր յերկիրը:

Այսպես ընկավ Ասորեստանը, նրա տեղ ուժեղացավ Մարաստանը:

Պարույրից հետո իններորդ թագավորն եր Յերվանդի վորդի Տիգրանը: «Մա հայոց թագավորներից ամենից հզորն եր, ամենից իմաստունը և ամենից քաջը: Շատ թագավորներ են Տիգրան անունը կրել, բայց այս Յերվանդյան Տիգրանը մի և միայնակն եր, վոր իր նման քաջ պատերազմողների գլուխ կանգնելով՝ քաջություններ կատարեց, մեր ազգը բարձրացրեց, նախանձելի դառավ իր ժամանակակիցների համար և ցանկալի ու որինակելի հանորդների համար: Նա մեր ընակության սահմանները հին սահմաններին հասցրեց և մեզ, վոր ոտարների լծի տակ ելինք, վոչ միայն լծից ազատեց, այլ և լուծը բազմաթիվ ուրիշ ազգերի վրա դրեց»:

Այսպես ելին նրանով պարծենում մեր պապերը և ավելացնում ելին.

«Նրա մագերը շեկ ելին և գանգուր, յերեսը զվարթ, սպիտակ ու կարմիր, աչքերը քաղցրաժպիտ, կազմվածքն ամուր, թիկունքը լայն, ազդրները լիք, վոտները գեղեցիկ, իսկ ինքը պարկեշտ եր և չափավոր ամեն բանի մեջ, թե կեր ու խումի և թե զվարճությունների մեջ, և մեծիմաստ եր ու պերճախոս, մի խոսքով ամեն բանով կատարյալ եր»: Ժողովուրդը բառ չեր գտնում գովելու և փառաբանելու նրա արդարամտությունն ու հավասարասիրությունը»: Նա ամենքին հավասար աչքով եր նայում, ամենքի արարմունքն իր մտքում հավասար լծակով եր կշռում, վոչ իրենից լավերին եր նախանձում, վոչ ել իրենից վատերին եր արհամարհում, այլ աշխատում եր ամենքի վրա հավասար տարածել իր խնամքի փեշերը»:

Բայց քաջ և իմաստուն Տիգրանն անվանի եր վոչ

Յեւ թագավորը մեկի մյուսի խորհուրդը լսեց, շնորհակալություն հայտնեց և վերջը կրկին ինքն այսպես խոսեց.

«Շատ խելոք, շատ իմաստուն խորհուրդներ լսեցի ձեզանից, սիրելիներ. հիմա տեսե՛ք թե յես ինչ եմ մտածում: Թշնամուց զգուշանալու ամենալավ միջոցն այն է, վոր սիրող ձևանանք և սիրո պատրվակով դավ սարքենք: Կուզենք Տիգրանի գեղեցիկ քույր Տիգրանուհուն մեզ կին և յերբ մեր ու հայոց թագավորի մեջ հաճախ յեկող գնացող կլինի, ծածուկ կկաշառենք Տիգրանի բարեկամներին, պարզկներ և պատիվներ կխոստանանք և նրանց ձեռքով սրով կամ թուղնով նրան սպանել կտանք և կամ վռսկով մեր կողմը կգրավենք նրա կողմակիցներին, վոր նա մենակ մնա, և այսպես հեշտությամբ կբռնենք նրան իբրև մի անգոր տղայի»:

Այս միտքը ամենքը հավանեցին, և Աթաղաղը զրեց մի նամակ ու խորհրդականներից մեկին հանձնելով՝ բազմաթիվ գանձերով ուղարկեց Տիգրանին:

Իսկ նամակի մեջ գրված էր այսպես.

«Գիտե սիրելի յեղբարությունդ, վոր աշխարհիս լեբեսին աստվածները վոչ մի ավելի ոգտակար բան չեն պարզեւել մեզ, քան թե սիրելիների թիվը բազմացնելն է, մանավանդ իմաստուն և հզոր սիրելիների: Այն ժամանակ և՛ դրսից վոչ մի թշնամի չի համարձակվի հարձակվել, վոչ ել ներսում՝ վորեւե աստտամբ գլուխ կբարձրացնի: Ուստի՝ տեսնելով, թե ինչ մեծ ոգուտներ են ծագում բարեկամությունից, յես մտածեցի ավելի խորը հաստատել իմ և քո մեջ յեղած սերը, վոր ամեն կողմից ուժեղանալով յես և դու ապահով պահենք մեր տեղութունները: Իսկ այս կլինի այն ժամանակ, յերբ դու ինձ կնության կտաս Հայոց որիորդին—քո քույր Տիգրանուհուն, յեթե միայն բարի յես կամենում նրան, վորովհետեւ նա կլինի ինձ մոտ թա-

Անժամկ վկայություն

գունիներն թագունի: Վողջ յեղիւր, մեր թագակից և սիրելի յեղբայր»:

Այս նամակն ստանում ե Տիգրանը և վոչ մի նենգութուն չկասկածելով՝ պատվով, ինչպես թագավորների սովորութիւնն էր, ուղարկում ե իր քրոջը Մարաստան: Աժդահակը Տիգրանունուն տիկնանց տիկին նշանակեց վոչ թե միայն նրա համար, վոր մտքում նենգութուն ուներ, այլ և վոր աղջիկն իրավ շատ գեղեցիկ էր: Այնուհետև վոչինչ չեր անում առանց նրա խորհրդի, նրա խոսքով եր ամեն գործ կարգադրում, նրան հնազանդվել եր ամենքին հրամայում:

Յեւ այսպես աշխատելով աղջկա սիրտը շահել՝ Աժդահակը սկսում ե քաղցր լեզվով նրա ականջին շշնջալ:

— Չգիտես թե ինչ նախանձատ կին ե Տիգրանի կին Զարուհին. նա աչք ե ձգել քո տիկնանց տիկնությանդ վրա՝ և մեր դեմ ե գրգռում Տիգրանին, վոր նա դառնա Արյաց (մարերի) թագավոր, ինքն էլ դառնա Արյաց թագունի: Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը: Առաջ յես կմեռնեմ, իսկ հետո Զարուհին կդառնա Արյաց տիկին և աստվածունիների տեղը կնստի: Լավ մտածիր այս վտանգի մասին և մեկն ու մեկը ընտրիր. կամ առաջվա պես յեղբորդ հավատարիմ մնա, սիրիր նրան, և ծաղր ու ծանակ յեղիւր ամբողջ Արյաց ազգի առջև, կամ գլխիդ բարին հասկացիր և մի հնար գտիր այդ խայտառակութիւնից ազատվելու:

Ճիշտ ե՝ Աժդահակը չեր սպառնում Տիգրանունուն, վոր յեթե իր կամքով չվարվի, սպանել կտա նրան, բայց իմաստուն աղջիկն իսկույն հասկացավ նրա խորամանկ խոսքերի մեջ ծածկված միտքը: Նա միամիտ ձևացավ: Սիրո բառերով հասկացրեց Աժդահակին, իբր թե ինքն էլ այդ լուրից վրդովված և անհանգստացած ե և իբր թե միջոցներ ե մտածում յեղբոր ու Զարուհու լարած թակարդից

ազատվելու, իսկ մինչ այդ գաղտնի, մտերիմ մարդկանց ձեռքով, ամենը հայտնեց յեղբորը, թե Աժդահակի նենգութիւնը և թե նրա դավաճանութիւնը:

Յեւ անա Աժդահակը պատգամավորներ ե ուղարկում Հայոց թագավորի մոտ և ասում.

— Շտապիր, յեկ ինձ տեսության մեր տերութիւնների սահմանագլխի մոտ. շատ կարեւոր ասելիք ու գործ ունեմ քեզ հետ, վորի մասին վոչ գրով կարելի յե գրել, վոչ էլ մարդու բերանով ապսպրել, այլ միայն կարելի յե իրենս առ յերես առանձին խոսել:

Տիգրանն իմանում եր՝ ի՞նչ սև գործի համար եր իրեն հրավիրում Աժդահակը: Նա ավելորդ համարեց ծածկել իր զայրույթը: Ել հւր եր աջն սուրբ բարեկամութիւնը, վորի անունից առաջ խոսում եր իր հետ Աժդահակը: Տիգրանը նամակով հայտնեց նրան այն ամենը, ինչ վոր ղեզվել եր իր խոցված սրտում, և յերեսովը տվավ նրա խարդախութիւնը: Այնուհետև այլ ևս ի՞նչ խոսքերով, ի՞նչ խորամանկությամբ կարող եր Աժդահակը նրան խաբել-քնացնել: Նրանց մեջ սկսվեց բացարձակ թշնամութիւն:

Յերվանդյան Տիգրանը ժողովեց ընտիր զնդեր իր բոլոր յերկրներից — և՛ կապագովկացիներից, և՛ վրացիներից, և՛ աղվաններից, և՛ Մեծ ու Փոքր Հայքի բնակիչներից, — ու «խաղաց», արշավեց մարաց աշխարհի կողմերը: Աժդահակին մեծ վտանգ եր սպասում, բայց կռիվը միանգամայնակ հետաձգվում եր, վրովհետև Տիգրանը դեռ տատանվում եր ու շարունակ մտածում եր Տիգրանունու մասին, թե ի՞նչպես անի, ի՞նչ ճար գտնի իր քրոջը մարաց պալատից ազատելու: Յեւ վերջապես մի հնարով քրոջը Աժդահակի ձեռքից փախցնելով՝ նա համարձակ, առանց վախենալու առաջ գնաց և կանգնեց Աժդահակի զորքերի դիմաց:

Սոսկալի կռիվ սկսվեց, քաջերը քաջերին եյին պա-

տահել ու վոչ վոք չեր ուզում թիկունքը ցույց տալ փախչել: Շատ ժամեր տևեց ճակատամարտը: Տիգրանը տեսավ Աժդահակին, մոտեցավ նրան և այնպես զարկեց նիզակով նրա կրծքի զրահին, վոր նիզակը ջրի պես ծակեց յերկաթե ամուր զգեստը և շամփրեց Աժդահակին, իսկ յերբ Տիգրանը նույն ուժով ձեռքը յետ քաշեց, Աժդահակի թոքերի կեսը նիզակի ծայրի հետ դուրս յեկավ: Սարսափահար յեղան մարերը, տեսնելով իրենց թագավորի մահը, ել չդիմացան հայերի հարձակմանն ու ցիրուցան փախան:

Այսպես ընկավ-վերջացավ մարերի տերութիւնը:

Աժդահակի առաջին կինը, Անուշը, և Աժդահակի ցեղից բազմաթիվ աղջիկներ ու պատանիներ գերի ընկան հայերի ձեռքը: Տիգրանը նրանց բնակեցրեց Մասիսի արեւելյան լանջին, այնտեղ, ուր լեռան վրա լայն փլվածք եկազմվել ահագին յերկրաշարժից: Ավելի քան՝ տասը հազար մարդ նրանց հետ գերի ուղարկվեցին Հայաստան և բնակվեցին Մասիսի ստորոտում յերկար տարածութիւն վրա՝ Յերասիսի յերկու ափերին: Այս մարերը պիտի ծառայէին իրենց տիրուհի Անուշին: Հետո Անուշից ծագեց հզոր իշխանական տուն, Մուրացան նախարարութիւնը, վոր յերգերի մեջ հաճախ «վիշապագուն», այսինքն՝ վիշապներից ծնված եր կոչվում, վորովհետեւ «Աժդահակ» — նշանակում ե ոձ կամ վիշապ: Այս տունը սկսեց վերջը խոսել հայերեն և բոլորովին մոռացավ իր մարաց լեզուն:

Իսկ սիրելի, գեղեցիկ ու մեծիմաստ քույր Տիգրանուհուն Տիգրանը թագավորավայել պատվով ու շուքով ուղարկեց իր շինած Տիգրանակերտ քաղաքը և այն կողմերի բոլոր գավառների բնակչութիւնը հրամայեց նրան ծառայել:

Աժդահակի ամբողջ աշխարհն անցավ Տիգրանի բարեկամ պարսից թագավոր Կյուրոսին, վորի հետ նա շատ յերկրներ նվաճեց, անթիվ անհամար վոսկի և արծաթ,

պատվական քարեր, թանկագին մանվածքներ, գույնզգույն զգեստներ բերեց, լցրեց Հայաստան, թե կանանց և թե ազամարդկանց համար: Այդ զգեստներով ամենատեղերը սքանչելի գեղեցիկ եյին յերևում, իսկ գեղեցիկները՝ հոգյուցազուհիների նման: Յեւ մեղր ու կարագով կերակրեց Յերվանդյան Տիգրանը մեծ ու պստիկին, ու այնպես յերջանիկ և ապահով եր իրեն զգում նրա որով հայ ժողովուրդը, վոր հետո հայերը միշտ յերանի եյին տալիս նրա թագավորութիւն ժամանակ ապրողներին և ասում եյին.

— Յերնեկ մենք ել նրա ժամանակ աշխարհ յեկած լինելինք, նրա տեսութիւնը ուրախանայինք և վտանգներից ազատ մնայինք:

VI Վ Ա Շ Ա Գ Ն

Այն դարերում, յերբ ապրում էյին Հայկը, Արամը և Տիգրան Յերվանդյանը, Հայոց աշխարհի բնակիչները գեռ հեթանոս էյին: Նրանք պաշտում էյին բազմաթիվ աստվածներ: Շրջապատող ամբողջ բնությունը նրանց աչքում լի էր զանազան աստվածություններով:

Իրենց գլխներից վեր նրանք տեսնում էյին տարածված ընդարձակ յերկնականաբար, վորը հորիզոնի մեկ ծայրից մինչև մյուսը գրկել է գետինը: Նա կանոնավոր կերպով մեկ լուսավորվում է, մեկ խավարում, ճանապարհ է բանում գլորվող արևի և լուսնի համար, պսպղում է անհամար աստղերով և թափում է մայր գետնի վրա անձրևի փրկարար կաթիլներ: Յեվ յերկինքը հայի աչքում մի կենդանի էյակ էր, մի հզոր աստված:

Յերկինքը յոթն շերտ ուներ. նրա ստորին շերտը՝ ամպեղեն է, իսկ մյուս շերտերը՝ ջրերի անսահման ծով են և վերջանում են յերկնային ովկիանոսով: Այնտեղ, վերեում, անհուն ջրեր են ամբարված, վորոնք բղխում են կաթնաղբյուրներով: Ամպերն յերկնային ասածու կովերն են. ամեն յերեկո նրանք իջնում են գետին արածելու, իսկ առավոտյան՝ ցող թողնելով բույսերի վրա, կրկին վերադառնում են յերկինք և խմում են այնտեղի կաթնաղբյուրներից: Նրանց ծծերիցն են «կաթում» անձրևի «կաթիլները»: Յերբ ամպերը յերկնքում գոռգոռում են, յերկնային կովերն են այդ, վոր ձայն են հանում արյունածովի, ծիրանի ծովի միջից:

Այսպես էր հավատում այն ժամանակվա հայ ժողովուրդը:

Բայց յերկնքից վոչ պակաս հրաշալի և զարմանալի յե յերկիրը: Նա յե պահում սերմերն իր կրծքի մեջ և մթնում գուրգուրում, տաքացնում նրանց. նա խորը իր սրտի մեջ ծածկում է հսկայական ծառերի արմատները: Իսկ հետո, յերբ դալիս է գարունը, նա իր կրծքից դուրս է թողնում լույս աշխարհ անթիվ ծաղիկներ. փռում է ծառերի ճուղերին բազմաձև տերևներ, պտուղներ և լցնում, սերմեր և հատիկներ է հասցնում, վոր վերջը՝ ձմեռվա ժոռենալիս նորից թափվեն, թափվեն նրա մայրական գոգում:

Ի՞նչքան բարություններ է տալիս յերկիրը մարդուն: Հայը պաշտում էր նրան յերկնքի հետ հավասար և մինչև վերջերս ել յերգվելիս՝ «Յերկինք-յերկիր» վկա յեր կանչում:

Հեռավոր հորիզոնի մոտ իրար համբուրում են յերկինքն ու յերկիրը: Ամեն լուսադեմին արևելքում խավարը կռվում է լույսի հետ, յերկինքն ու յերկիրը կարծես ցնցվում-չարչարվում են, արյուն է թափվում և կարմիր ներկում ամբողջ յերկնային անեղր ծովը: Ավելի ու ավելի յե բոցավառվում այն կողմը. կարծես յեղեգներ լինեն վառվելիս, կարծես ծուխ լինի բարձրանալիս ուղիղ դեպի վեր և հետո իջնելիս, կարծես բոցեր լինեն հեռու վեր ձգվելիս ու նորից հանգչելիս: Յուրբերն ավելի ու ավելի սաստկանում են և արդեն յերկնքի կեսն են բռնում, ու հանկարծ՝ այդ հրդեհի միջից դուրս է վազում լայներես արեգակը, նոր զարթնած ուրախ պատանու նման: Դեռ կարելի յե նրան նայել առանց վախենալու, վոր աչքերդ կծակծկի: Ի՞նչպես կարմիր է նրա կլոր դեմքը, ի՞նչպես խարոյաշ է նա, հազար-հազար աչքերով մեզ է ժպտում: Գլխի մազերը

վառվում են կրակի պես, իսկ մորուքը բոցեղեն է: Նա կայտառ, խաղալով արագ վազում է առաջ և ամենքին կանչում է գործի: Հեթանոս հայր պաշտում էր այդ ծագող արևին, յերկնքի, յերկրի և ծիրանի ծովի ծնունդ—զավակին, Վահագն էր կոչում նրան և աղոթելիս նաչում էր նրա կողմը, դեպի արևելք, ուր բացվում է «աղոթարանը»:

Յերկներ յերկին, յերկներ յերկիր,
Յերկներ և ծովն ծիրանի.
Յերկն ի ծովուն ուներ և զկարմրիկ յեղեգնիկն.
Ընդ յեղեգան փող ծուխ յելաներ,
Ընդ յեղեգան փող բոց յելաներ.
Յեվ ի բոցուն վազեր պատանեկիկ խարտյաշ.
Նա հուր հեր ուներ,
Ապա թե բոց ուներ մորուս,
Յեվ աչկունքն եյին արեգակունք:
Այսինքն թե՛

Յերկնում*) եր յերկնքը, յերկնում էր յերկիրը,
Յերկնում էր ծիրանի ծովը.
Յերկունքը ծովում բռնել էր և կարմրիկ յեղեգնիկին.
Յեղեգնի փողից ծուխ էր յելում,
Յեղեգնի փողից բոց էր յելում,
Յեվ բոցի մեջ խարտյաշ պատանեկիկ էր վազում.
Նա կրակ մազեր ուներ,
Ապա թե բոց ուներ մորուքը,
Յեվ աչքերն եյին մի-մի արեգակ:

Արշալուսին ամեն մարդ տեղից վեր թռչելիս, զգում է իր մեջ թարմություն և ուժ. դրա հետ միաժամանակ մեր նախնիքների սրտից փախչում էր ամոթալի յերկյուղը, վոր գիշերվա խավարի մեջ աննկատելի բռն էր դնում նրա հոգու մեջ: Այդ ժամանակ թույլն էլ իրեն քաջ էր

*) Յերկնել — ծննդյան ցավերով բռնվել:

զգում և անհաղթելի: Ո՞վ է այդ քաջությունն տվողը: Վահագնն է, ասում եյին մեր հեթանոս նախնիները, նա, վոր ինքն էլ քաջերից քաջն է, քաջության աստվածն է: Յեվ յերբ նա չեր յերևում յերկնակամարի վրա, գիշերով, հայր չեր սիրում պատերազմի դուրս գնալ:

Բայց միայն քաջությունը չէ, վոր տալիս է Վահագնը: Արևը ծագելուն պես ամեն շնչավոր դարձնում է քնից. թռչունները դեռ կամացուկ, հետո հետզհետե ավելի ու ավելի բարձրաձայն ծլվում են, վոչխարներն ու կովերը բառաչում են, ձին խրխնջում է,—իսկ հովիվն ու հոտադր իրենց քաղցր յերգն են կլկլացնում:

Ամեն արարած լիակուրծ ներս է շնչում առավոտյան ջինջ ողը և զվարթ-զվարթ ձայն է հանում:

Վահագնն է ամենքին յերգեցնողը, նա յե յերգի աստ-ժածը, ասում եյին հեթանոս հայերը:

Հայոց յերկրի ամեն ծայրերից բամբուկահարները դիմում եյին դեպի Աշտիշատ: Այնտեղ էր կանգնած Վահագնի սենյակը, կամ Վահեվահյան մեհյանը Վահագնի կուռքով: Այնտեղ էր, վոր Վահագնը յերգի շնորհքը բաժանում իր ընտրյալներին:*)

Ծագող արևը ամենքին և՛ քաջ էր դարձնում, և՛ սովորեցնում էր յերգել:

Բայց յերբեմն, նույնիսկ լույս ցերեկով, մարդու աչքից ծածկվում է արևի պայծառ յերեսը: Թուխպերը դալիս պատում են նրա դեմքը. այդ սև-սև ամպերը վիճալներ են,—ասում եյին մեր պապերը,—նրանք կամենում են կապել յերկնային ջրերը, թույլ չտալ, վոր ջրերը թափվեն յերկրի վրա. նրանք պաշարում, բռնում են ամբողջ յերկնքը:

*) Աշտիշատը այժմյան «Մշո Սուլթան ս. Կարապետի» վանքից հեռու չէր: Մի ժամանակ և մեր կույր աշուղները դիմում եյին այնտեղ իբր թե ս. Կարապետից յերգի շնորհք ստանալու:

Ու սկսվում է վիշապների և Վահագնի մեջ մի անեղ կռիվ: Աստծու ձեռքին փայլում է կայծակը, և կայծակով նա հարվածում է վիշապներին:

Յերբեմն ել այդ վիշապները բարձրանում են գետնի վրայից:

Տեսե՛լ եք «սատանի քամիներ»^{*}): Ոձերի պես նրանք պտտվում են դաշտերում և ճանապարհներին, վոլորվելով և փոշի բարձրացնելով:

Յերբեմն, յերբ սաստիկ քամիներ են սկսում փչել, այդ պտրտվող սյուճնն ավելի ու ավելի մեծանում, ձգվում է վեր, այդ միջոցին թուխսպերն ել սկսում են վոլորվել ու պտրտվել և ձագարի պես ձգվել ցած: Յեվ անա փոշու սյուճը միանում է ամպեղեն ձագարի հետ և կաղմում է մի մեծ ոձ, վորի գլուխը յերկնքումն է, իսկ պոչը՝ գետնին: Կատաղած վոլորվում է այդ թարթարը, անագին ծառեր ե արմատից պոկում, քանդում է տներ, տաճարներ, հափշտակում-բարձրացնում է մարդիկ, կենդանիներ և հեռու դեն շարտում: Իսկ յերկինքն այդ միջոցին խավարած, փայլակը փայլում է, կայծակն ակոսում է ամբողջ յերկնակամարը, սոսկալի վորոտմունքը դղրդացնում է արարաշխարհը: Այդ Վահագն է վեր բարձրացրել չար վիշապին, նա յե նրան փաշել, փաղել ներքևից, ու անա իր կայծակե թրով ծեծում է նրան, դարնում, ջախջախում, մինչև վոր վիշապը հաղթված՝ վայր է ընկնում, յերկնքի ջրերը բացվում են և առատ հոսում են յերկրի վրա, հեաը բերելով ցեխ դարձած փոշի և ավազ:

Սրա համար է, վոր Վահագնին կոչում ելին Վիշապախաղ:

Վահագնի քաջագործությունների մասին հնում շատ բաներ եյին պատմում: Որինակ՝ վոր մի որ ձմեռը՝ հարդը (դարմանը) պակասել եր յերկնային կովերի համար: Վա-

կայծակն փայլում

^{*}) «Սատանի քամի» — պտուտահողմ:

հազնը գնում ե ասորոց Բարշամ նահապետի մոտ, վորին նույնպես աստված եյին համարում ասորիները, հարդ ե գողանում նրանից ու փափշում յերկինք: Բայց շտապ փախչելիս ճանապարհին նա թափթփել ե հարդը. մինչև հիմա յել յերկնակամարի վրա յերևում ե հարդի սպիտակ հետքը, վորը ձգվում ե հարավից դեպի հյուսիս և կոչվում ե Հարդգողի կամ Դարմանգողի ճանապարհ:

Բայց կային Հայաստանում աֆսիսիները, վորոնք պնդում եյին, վոր իբր թե Վահագնը ծնվել ե վոչ թե յերկնքից, յերկրից և ծիրանի ծովից, այլ հողեղեն մարդուց և վերջը միայն քաջագործությունների համար աստվածացել ե:

Ո՞վ կարող եր լինել այդ քաջի հողեղեն հայրը: Անշուշտ միայն Յերվանդյան Տիգրանը, քաջ նահապետը, նա, վորը մի հարվածով իր յերկար նիզակով սպանեց մառաց Աժդահակին, այդ «ոձին», «վիշապին»:

Ասում եյին իբր թե Տիգրանը ունեցել ե յերեք վորդի, և այդ վորդիներից կրտսերն եր Վահագնը, վորը թագավորել ե: Վահագնից ծագել ե Վաղնուհիների կամ Վաղնուհիների սրբազան ցեղը, վորին պատկանում եր Աշտիշատն իր բնակիչներով և Վահագնի սենյակով: Նրանք քրմապետներ և քրմեր եյին այդ տաճարում և իրենց ոգտին հավաքում ելին այն նվերները, վոր ուխտավորները բերում եյին Վահագն աստծուն:

VII

Վ Ա Ղ Ս Ր Շ Ա Կ

Տիգրան Յերվանդյանից հետո մի քանի թագավորներ հստեցին Հայաստանում, բայց նրանցից վոչ մեկը նրա պես փառավոր գործեր չկատարեց: Նրանք այնքան թուլացան, վոր չկարողացան պաշտպանել հայրենի աշխարհն առար աշխարհակալներից, ու յերկիրն սկսեց ծառայել հարևան պարսիկներին: Բայց Մակեդոնացոց Ալեքսանդր թագավորը կործանեց պարսից տերությունը և առավ նրանց ձեռքից Միջագետքն ու մյուս հարևան յերկրները: Այն ժամանակ ահագին շփոթություն ընկավ Հայոց աշխարհում. ամեն մեկը տեղից վեր եր կենում տիրելու աշխարհին, յերկրի կարգ ու կանոնը խառնվեց, և վոչ մեծն եր յերևում, վոչ ել փոքրը:

Ահա այդ ժամանակ կասպից ծովի հարավ-արևելյան ափին, լեռնոտ Պարթևաստանում, յերևաց մի քաջ իշխան՝ Արշակ անունով. նա կարողացավ ազատել իր յերկիրը մակեդոնացոց ձեռքից և հետո սկսեց իրեն հնազանդեցնել հարևան ազգերը: Նրանից ծագեցին հզոր թագավորներ, Արշակունիներ, վորոնք ընդարձակեցին իրենց հողերը թե արևելքից, թե արևմուտքից և թե հարավից: Այդ Պարթև թագավորներից մեկը, Արշակ Մեծը մաքրեց մակեդոնացիներից ամբողջ Իրանը և հասավ մինչև Միջագետք, այնտեղ խլեց մակեդոնացիներից հարուստ Տիգրոն քաղաքը, այժմյան Բաղդադից վոչ հեռու, և ուղեց առանց դժվարության, հեշտությամբ գրավել նաև Հայոց աշխարհը և

նստեցնել այնտեղ իր քաջ և խոհեմ յեղբայր Վաղար-
ապին:

Արշակ Մեծն յեղբորը բաժին տվեց իր ամբողջ Հայաս-
տանը և հարևան մոտիկ յերկրները, վոր գնա տիրի նրանց,
թագ դրեց նրա գլխին ու սասավ:

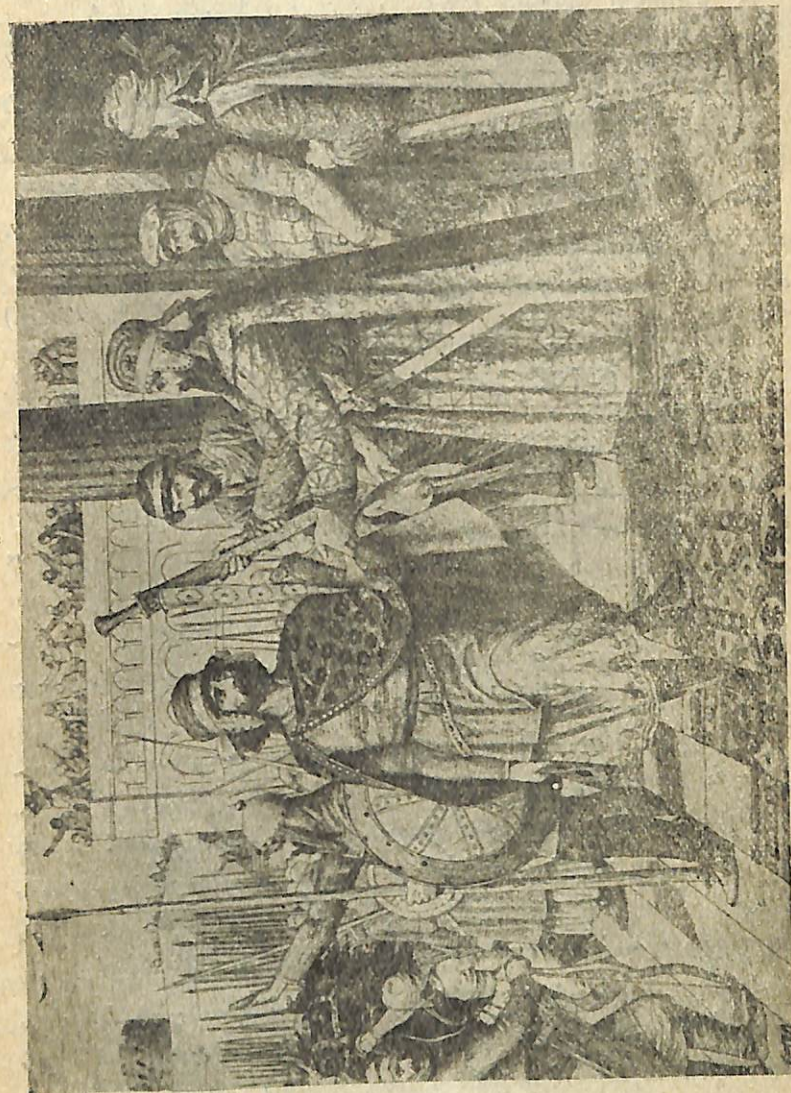
— Գնա, վերցրո՛ւ այնքան, վորքան քո միտքն ու
քո քաջութիւնը կկտրեն, վորովհետեւ քաջերի սահմանը
նրանց զենքն է, վորքան կը կտրի, այնքանին կը տիրի*):

Յերբ Վաղարշակը գալիս եր Հայաստան բազմաթիվ
զորքերով, վոչվոր չհամարձակվեց դուրս գալ նրա դեմ և
կռվել: Նրան դիմավորեց Բագարատ մեծ իշխանն իր զոր-
քով: Նա վոսկի և արծաթ մատուցեց քաջ Արշակունուն,
զարդարեց նրան մետաքսե զգեստներով և վազասով (ուս-
նոցով), պսակեց նրան հին հայկազյան, հայրենի թագով,
նստեցրեց նրան վոսկեպատ և ակնակուռ (ակներով զար-
դարված) գահի վրա և իր աղջիկը տվեց նրան կնության:
Այս Բագարատին Վաղարշակը այդքան պատիւների և բա-
րութիւնների համար կոչեց թագավորի յեղբայր և հայր:
Նրանից ծագեց Բագրատունի յերեւելի նախարարութիւնը:

Վաղարշակը հրամայեց իր թագավորության բոլոր
իշխաններին հավաքվել ընտիր քաջերով և ինքը յեկավ
նստեց Արմավիր բլրի մոտ այդ անհամար զորքը վարժեց-
նելու: Այստեղ նա ստիպված մնաց շատ որեր, վորովհետեւ
հայերը մոռացել էին զինվորական կարգերը:

Այնուհետեւ նա այդ վարժված զորքերով հաղթեց այն
բոլոր իշխաններին, վորոնք չէին կամենում թույլ տալ,
վոր խաղաղութիւն հաստատվի Հայաստանում, ու սաստեց
վայրենի ազգերը, վորոնք նոր էին մտել հյուսիսային
կողմերը, բնակվել էին Մեծ Գովհասի ստորոտում, լայն
հովտում և խոր-խոր ձորերում և պարապում էին ավա-
զակությամբ ու մարդասպանությամբ: Հետո նա մի քանի
տեղ շինեց ամառանոցներ, վորսի տեղեր, տնկեց այգի-

*) «Սահմանք քաջաց զենն յուրյանց, վորքան հատանե,
այնքան ունի»:

Հայրենի առասպ. և վեպ.—5

ներ և բուրաստաններ ու վերադարձավ Այրարատյան դաշտը։ Այստեղ Վաղարշակը նշանակեց յերկրի վերակացուններ և ինքը գլխավոր իշխաններով գնաց դեպի Մծբին քաղաքը, վոր իր յեղբայր Արշակ Մեծը տվել եր նրան իբրև մայրաքաղաք։

Մծբինում Վաղարշակը կամեցավ իմանալ, թե ովքեր ելին իշխում Հայաստանում իրենից առաջ, արդյո՞ք քաջ մարդիկ են յեղել նրանք, թե՞ վատ ու յերկչոտ։ Բայց հայերի մեջ վոչ վոք նրան չեր կարող մի ճշմարիտ բան պատմել անցած ժամանակների մասին. շատ բան ել պատմվում եր սխալ և աղջատված։ Այն ժամանակ նա ընտրեց մի գիտնական ասորի, Մար Աբաս Կատինային, վորը շատ լավ գիտեր և քաղգեական (բաբելական) և հունական լեզուներն ու գրերը, և ուղարկեց նրան իր յեղբոր մոտ մեծամեծ ընծաներով և այսպես գրեց իր յեղբորը․

«Յերկրի և ծովի թագավոր Արշակին, վոր պատկերով աստվածների նման ես, իսկ բախտով՝ բոլոր թագավորներից բարձր, վորի միտքն այնքան լայն ե, վորքան յերկրի վրա փռված յերկինքը, Վաղարշակ կրտսեր յեղբորից և նիզակակցից, վոր քեզանից ե կարգված հայոց թագավոր։ Վողջություն քեզ և ամենայն հաղթություն։

«Քեզանից յես պատվեր ստացա, վոր հոգ տանեմ քաջության և իմաստության գործերի մասին, և յերեք մըտքիցս չհանեցի քո աչդ խրատը, այլ ամեն ջանք գործդրի, ինչքան իմ միտքն ու հասկացողությունը կտրում եր։ Յեվ այժմ՝ կարգի բերելով այս թագավորությունը քո խնամակալությամբ, մտքումս դրի իմանալ, թե ովքեր են տիրել Հայոց աշխարհին ինձնից առաջ, վորտեղից են այս նախարարությունները, վոր կան այստեղ։ Վորովհետև չի յերևում, վոր այստեղ վորևե կարգ յեղած լինի կամ վորևե մեհյանների պաշտամունք, հայտնի չե թե ով ե այստեղի իշխաններից առաջինը և ով ե վերջինը, վոչ մի որևից չի

տեսնվում այստեղ, այլ ամեն ինչ խառն ու խուռն ե և վայրենի։

«Ուստի աղաչում եմ քո տերությանդ, վոր հրամայես բաց անել արքունի դիվանդ այս իմ ուղարկած մարդու առջև, վոր դա գտնի քո յեղբոր և վորդու ցանկացածը և բերի շուտով այստեղ ստույգ տեղեկություններ։ Յես լավ գիտեմ, վոր այն մեր ուրախությունը, վոր պիտի զգանք մեր կամքը կատարված տեսնելուց, քեզ համար ել ուրախություն կլինի։

«Վողջ յեղի՛ր դու, վոր բնակվում ես աստվածների մեջ»։

Ստանալով այս նամակը Մար Աբաս Կատինայի ձեռքով՝ Արշակ Մեծն ուրախությամբ հրամայեց բաց անել նրա առջև արքունի դիվանդ, վորտեղ պահված եյին հին թագավորների գործերի մասին մատյաններն ու զանազան պաշտոնական գրությունները, և շատ գոհ եր, վոր իր յեղբայրը, վորին ինքը իր թագավորության կեսն եր հանձնել, այնքան խելոք ե և հեռատես։ Բոլոր մատյանները նաև, այնքան խելոք ե և հեռատես։ Բոլոր մատյանները մի առ մի քննելով՝ Մար Աբասը վերջապես գտավ հունարեն մի մատյան, վոր դեռ Ալեքսանդր Մակեդոնացու հրամանով քաղգեացոց (բաբելացոց) լեզվից թարգմանված եր հունարեն. այդ գրքի մեջ գրված եյին նախնի նահապետների, թագավորների և մեծամեծների պատմությունները։ Գիտնական ասորին այս մեծ գրքից արտադրեց միաջն այն, ինչ վոր վերաբերվում եր հայ ազգին, ու բերեց այդ գիրքը իր բոլոր գանձերի մեջ. առաջին գանձն եր համարում և պատվիրեց մեծ զուլաթյամբ պահել պալատում, իսկ մի մասն ել փորագրել տվեց արձանի վրա և կանգնեցրեց քաղաքում, վոր ամենքը տեսնեն ու իմանան, թե ինչ ե անցել Հայաստանում իրենից առաջ։

Այս մատյանից Վաղարշակը կարողացավ վերջապես

ծանոթանալ Հայկի և Արմենակի ժամանակից հաստատված կարգերին ու կանոններին և այնուհետև ինքն ել սկսեց կարգավորել իր թագավորութունը:

Անթիվ իշխաններ կային Հայոց աշխարհում՝ հսուց մնացած: Նա տեղեկացավ, թե ի՞նչ էյին արել այրենիքի համար սրանց նախնիները և իրենք ել ի՞նչ արժանավորութուններ ունեն, ու ամեն մեկին դրա համեմատ պաշտոն և պատիվ տվեց արքունի պալատում, թե զորքի կազմության և թե յերկրի կառավարության մեջ: Այդ պաշտոնն ու պատիվը պիտի ժառանգաբար մնար իշխանական ընտանիքի մեջ և սնցներ այդ տան մեծից փոքրին, սերունդն սերունդ:

Վաղարշակը նախ սկսեց կարգավորել թագավորական տունը:

Բազարատին, փորն այնպես մեծ պատվով և սիրով եր իրեն առաջին անգամ ընդունեք, յերբ ինքը նոր եր Հայաստան վոտք կոխում, նա ամենից ավելի պարզևատրեց: Բազարատը իրավունք ստացավ առանց մարգարիտների և ալնբրի կրտսեր յերեքտակեն վարսակալ կրելու գլխին՝ արքունիքում և թագավորական տան մեջ շրջելիս: Թագադրության և հանդեսների ժամանակ նա պիտի դներ թագավորի գլխին թագը, իսկ մի ուրիշ իշխան հագցնում եր ձեռնոցները: Ամեն տեղ թագավորին հետևում էյին զինված թիկնապահները, փորոնք ընտրված էյին քաջ և կտրիճ մարդկանց, Հայկի վորդիներից մեկի, խոռի սերունդից, մարդկանց, Հայկի վորդիներից մեկի, խոռի սերունդից, խազ» (Մաղխազ): Յերբ թագավորը մի տեղ եր գնում, նրա առջևից Արծրունիները տանում էյին վոսկե արծիվներ՝ յերկար ձողերի ծայրերին ամրացրած: Վորսի ժամանակ ամեն ինչ կարգադրում եր մի առանձին իշխան, փորի վարժ փորդին հետո մեծ անուն հանեց իր անորինակ նետաձգությամբ, այդ պատճառով նրա ցեղը կոչվեց Վա-

րաժնունի: Իսկ փորսի ժամանակ բազեններ կրելու և բաց թողնելու իրավունքը թագավորը տվեց Հաֆունիներին:

Յերբ նախարարները հավաքվում էյին Վաղարշակի մոտ խնջույքի, ամեն մեկը գիտեր իր տեղը: Մեկը պիտի նստեր թագավորին ավելի մոտիկ, մյուսը՝ ավելի հեռու: Յերկրորդ բարձին սեղանին բազմում եր Մուրացյան նախարարը, այսինքն՝ «Մարաց տերը», փոր ծագում եր Աթահակի ցեղից, այդ ցեղը Տիգրան Յերվանդյանն եր Հայաստան գաղթեցրել և բնակեցրել Մասիսի ստորոտում, Յերասի ափին: Թագավորի պալատում կար մի ցուցակ, թե փոր բարձը փոր իշխանական տան նախարարին եր տված: Մի առանձին նախարար հացկերույթից առաջ շարում եր այդ բարձերը սեղանի շուրջը, իսկ մի ուրիշը սպասավորում եր: Սպանդանոցի գլխավորն եր Սպանդունի իշխանը՝ սա հոգս եր քաշում, փոր թագավորի ճաշին ամենաբնորոք միա մատուցվի: Իսկ համեղ գինիներ պատրաստողը Գնունի իշխանն եր: Վաղարշակը շատ եր զվարճանում այս անվան վրա, փորը կարծես նշանակելիս լինեք «զինի ունի»:

Կարգված էյին նույնպես ամառանոցներ պահող և ամառը ձյուն բերող ու թագավորի համար զով խմիչքներ պատրաստող առանձին իշխաններ:

Վաղարշակն այնքան եր հավատում Հայկի ցեղին, փոր նրա միջից ընտրեց իր պալատի պահապան զորքը, փոր կոչվում եր «Վոստան գունդ»: Այս պահապանները չորս գունդ էյին կազմում, յուրաքանչյուրը տասնյակ հազար զինված կտրիճներով: Միևնույն Հայկի ցեղից նա ընտրեց իր տան կանանոցի վերակացուններ, փորոնք «ներքինի» էյին: Նրանց գլխավորը կոչվում եր Հալր-մարդպետ, նա յեր տան ամբողջ սարք ու կարգին, պահեստներին, գոմայեցներին վերահասու լինում և շրջելով գավառից գավառ՝ թագավորական յեկամուտներին հսկում:

Այսպես կարգավորելով իր տունը, Վաղարշակը հետո

գործը կարգի բերեց: Բոլոր ձիավորների գլուխ և ընդհանուր հրամանատար եր նշանակված Բագարատ Թագադիր և ասպետ իշխանը. սրան ասում էին «սպարապետ»: Իսկ հետևակ զորքի մեջ առաջին տեղը բռնում եր Մուրացյան իշխանը, վորն իր ցեղից դուրս եր բերում բազմաթիվ հետևակ կռվողներ: Յերկրորդ, չերրորդ, չորրորդ և այլ կարգի հրամանատարներ ել նշանակեց Թագավորն իր զորքի համար: Իսկ Թագավորության չորս կողմը թշնամիների հանկարծակի հարձակումներից պաշտպանելու համար նա պարտավորեցրեց սահմանների մոտ ապրող իշխաններին զորքերը միշտ պատրաստ պահել և հսկել սահմաններին: Կազմյաններն ու Սիսակյանները ստացան իրենց հին կողմնակալության պաշտոնները, վոր դեռ Սրամ նահապետն եր նրանց տվել, և պիտի նայեյին առաջինը՝ հարավ-արևելյան, յերկրորդը՝ արևելյան սահմաններին: Կային կողմնակալներ նաև հյուսիս-արևելքում, հյուսիս-արևմուտքում, արևմուտքում և հարավում:

Արևմուտքի պաշտպանությունը հանձնված եր բարձրահասակ, խոժոռակազմ, կոպիտ, տափակաքիթ, խոր աչքեր և անուելի հայացք ունեցող՝ Տորք իշխանին, վորն իր տղեղ և անճուռնի յերեսի համար կոչվում եր Անգեղ: Այս Տորքի ուժի մասին զարմանալի բաներ էին պատմում: Ասում էին, իբր թե նա ձեռքով բռնում եր սարերի կողերից և այնտեղից, վորտեղ վոչ մի ձեղք չեր յերևում, պոկում եր անագին քարեր, իր յեղունգներով կտրատում տախտակների նման, տաշում և նույնպես իր յեղունգներով արծիվներ և ամեն տեսակ պատկերներ եր վրան փորագրում: Ասում էին, իբր թե մի ուր Պոնտոսի (Սև ծովի) ափին տեսել եր թշնամիների նավեր և մեն-մենակ հարձակվել նրանց վրա. նավերն իսկույն խույս էին տվել, փախել բաց ծովը, բայց Տորքը յետևներից եր ընկել վտառի: Յերբ ավելի խոր չեր կարողացել մտնել ջուրը, նա դուրս

եր յեկել ափը, անագին ժայռեր պոկել և թշնամիներին յետևից նետել: Քարերն ընկան նավերի մեջտեղ, ու քարերի ընկնելուց այնպիսի խոր պատռվածքներ գոյացան ջրի մեջ, վոր նավերից շատերը ընկղմվեցին, խեղդվեցին ալդ պատռվածքների մեջ, իսկ մնացածներն ել շատ հեռուցիք ու ցան յեղան բարձրացած ալիքներից: Յեվ ուրիշ շատ և շատ սրա նման առասպելներ էին պատմում այս Տորք Անգեղի մասին:

Յեկան Վաղարշակի մոտ Վահագնի ցեղից մարդիկ և ինքնակամ խնդրեցին, վոր իրավունք տա սպասավորեն մեհյաններում: Թագավորը նրանց մեծապես պատվեց, նրանց հանձնեց քրմութունը և առաջին նախարարական տների շարքը կարգեց: Միևնույն ժամանակ նա Արմավիրում շատ մեհյաններ կառուցեց և դրեց այնտեղ արեգակի, լուսնի և իր նախնիների արձանները: Այսպես նա կարգի բերեց կրոնական գործերը:

Նա նորոգեց Շամիրամի շինած Վան քաղաքը և հիմնեց շատ տեղ բազմամարդ քաղաքներ և գյուղեր և ամեն մի հպատակի իրավունք տվեց իր մոտ ազատ մտնելու գործով: Դրա համար նա առանձին ժամեր նշանակեց, յերբ ամեն մեկին ընդունում եր, առանձին ժամեր ել՝ խորհուրդների, զվարճությունների, զբոսանքների համար:

Նա ուներ յերկու հիշեցնող. մեկը բարին եր հիշեցնում, մյուսը՝ վրեժխնդրություն: Յերբ Թագավորը բարկացած եր լինում և անիրավ հրամաններ եր արձակում, քարի հիշեցնողը պիտի արդարություն և ներողամտություն հիշեցներ: Իսկ յերբ Թագավորը մոռանում եր մեկին պատժել գործած չարության կամ հանցանքի համար, վրեժխնդրություն հիշեցնողը այդ բանը նրա միտն եր ձգում: Նա դատավորներ նշանակեց արքունի տանը, քաղաքներում և գյուղաքաղաքներում: Նա հրամայեց, վոր քաղաքացիներին ավելի պատիվ տան, քան թե գյուղացիներին և վոր գյու-

դացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխաններին, բայց վոր քաղաքացիներն ել չգողողանան և շատ չըպարծենան քաղաքացիների առջև, այլ յեղբայրաբար վարվեն նրանց հետ:

Ուրիշ շատ այս տեսակ կարգ ու կանոն մտցրեց Վաղարշակը Հայոց աշխարհում: Յեւ վորպեսզի թագավորի մահից հետո խռովություններ չծագեն և վեճ չսկսվի ազգականների մեջ, թե ով պիտի արքայական գահը բարձրանա, նա կարգադրեց, վոր միայն անդրանիկ վորդին մնա թագավորի մոտ և իրավունք ունենա նրա հետ ապրելու միևնույն գավառում, մանավանդ Այրարատյան դաշտում, իսկ մնացած վորդիներն ու ազգականները պիտի բնակվելին ուրիշ նահանգներում, հատուկ նշանակված կալվածքներում, իբրև սովորական, հասարակ իշխաններ:

Շատ տարիներ ապրեց Վաղարշակը, Հայաստանի առաջին Արշակունի թագավորը: Հայոց աշխարհ մտնելիս նա ամեն ինչ խառնիխուռն գտավ, իսկ մեռնելիս՝ թողեց ամբողջ յերկիրը խաղաղության մեջ, ամեն մեկը գիտեր իր իրավունքներն ու պարտականությունները, հայտնի յերմեծն ու պստիկը, և ամենքը գիտեյին՝ ինչն եր որինավոր և ինչն ապորինի:

Ուրիշ հարևան յերկրներումն ել նստած եյին զանազան Արշակունի թագավորներ, բայց Հայոց տերությունն այնքան ուժեղ եր և կարգավորված, վոր Վաղարշակը յերկրորդն եր հիշվում այդ բոլոր թագավորների մեջ և յերկրորդ տեղն եր բռնում Պարթևաց մեծ թագավորից հետո:

VIII

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

Շատ յերկրներում թագավոր դարձան Արշակունիները՝ նրանց մեջ առաջինը պարսից արքան եր, իսկ յերկրորդը՝ հայոց: Բայց Վաղարշակ Ա. հայոց թագավորի թուր, Արտաշեսը, վոր մի հպարտ և պատերազմասեր մարդ եր, չուզեց բավականանալ յերկրորդական գահով և կամեցավ առաջինը լինել: Նա այնքան ուժեղացավ, վոր ավագությունը վերջապես խլեց պարսից թագավորներից, իր արքունիքը շինեց հենց Պարսից աշխարհում ու առանձին դրամ կտրել ավեց իր պատկերով:

Պարսից թագավորն ստիպված եր նրա ձեռքի տակ ծառայել: Հայաստանումնա թագավոր նստեցրեց իր վորդի ծառայել: Հայաստանումնա թագավոր նստեցրեց իր վորդի Տիգրանին, իսկ հյուսիսային կուսակալությունը հանձնեց վրացոց Միհրդատ Բեքշին, վորին և ավեց կնության իր Արտաշամա աղջիկը: Այսպես իր ուզածի պես եր կարգադրում Արտաշեսը թե՛ հայոց և թե՛ հարևան ազգերի գործերը:

Բայց նա փափագում եր նոր և նոր յերկրներ նվաճելու: Նա անհամար զորք հավաքեց արևելյան և հյուսիսային կողմերից ու այս բազմությամբ դիմեց դեպի արևմուտք: Ամեն տեղ, ուր նա իջևանում եր կամ վորտեղից անցնում, նա պատվիրում եր մարդագլուխ մի մի քար ձգեն, այդպիսով ահագին բլուրներ եյին կուտակվում: Յերբ նրա զինվորները գետից ջուր եյին խմում, գետը նվազում եր, ինչպես ձմեռվա ամիսներին, և վերևից հո-

սող ջրերը չեյին կարողանում պահասը լցնել: Կովի ժամանակ նրա զորքերի նետերի խտությունից արեգակը ծածկվում-խավարում էր, և պայծառ կեսօրը մութ գիշեր էր դառնում:

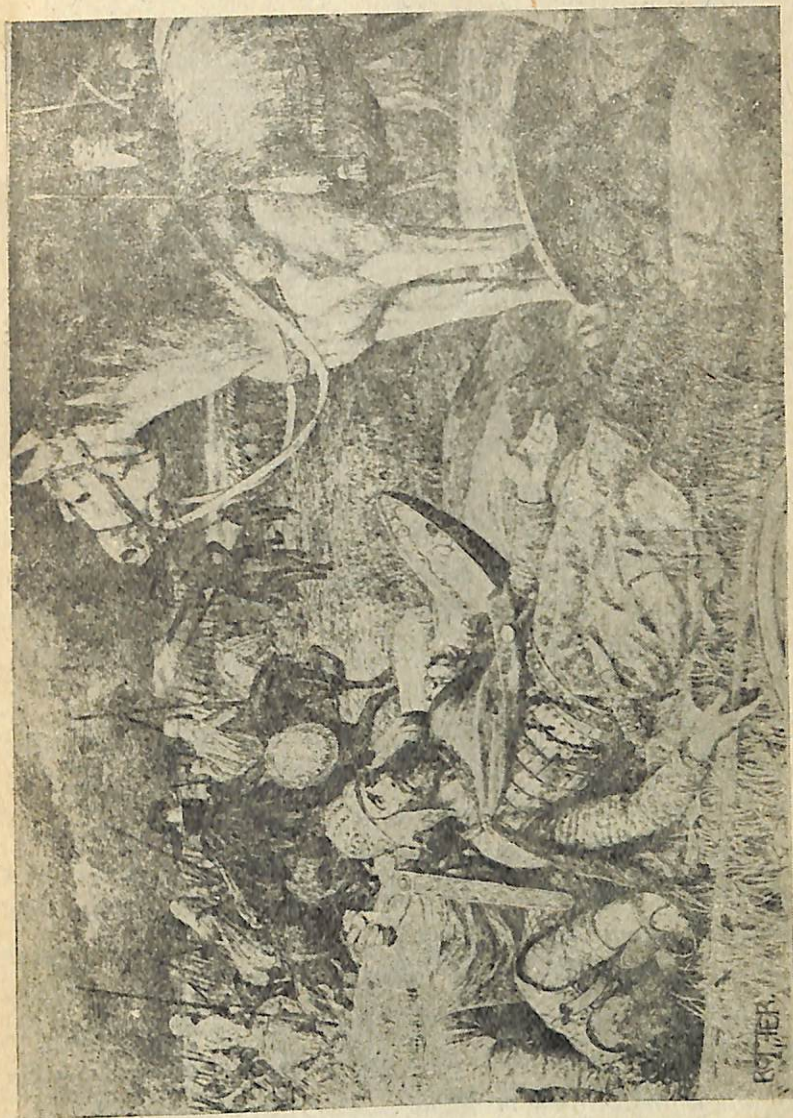
Ու այնքան շատ էյին նրա զինվորները, վոր անկաշելի յեր լինում նրանց մեկ-մեկ համարել, այլ միայն չափելով էյին իմանում նրանց թիվը:

Ահա այսպիսի բազմությամբ Արտաշեսն անցավ արևմուտք և հեղեղեց ամբողջ Փոքր-Ասիան: Ամեն տեղ, ուր նա գտնում էր պղնձաձուլ վոսկեզոծ կուռքեր, հրամայում էր վերցնել և տանել Հայաստան: Այս կուռքերը զրվեցին Արմավիրում:

Այսպես նա հասավ մինչև այն ծովը, վորի մյուս ափին Հունաստանն էր: Նա անթիվ նավերով լցրեց ծովը և անցավ մյուս կողմը, վորովհետև մտադիր էր ամբողջ արևմուտքն իրեն ծառայեցնել: Վոչ վոք չէր կարողանում նրա զորությանն ընդդիմադրել: Հարուստ քաղաքներ, շեն ավաններ նա ավերեց և այստեղից ել բազմաթիվ կուռքեր ուղարկեց Հայաստան: Նրանք զրվեցին Յեփրատի վերնագավառի նվիրական մեհյաններում: Բայց հայտնի չե, թե ինչու—արդյոք թշնամու վոսկուց շացած, թե՞ թագավորի գոռոզամտությունից զզված—նրա զորքերը վոտքի լելան նրա դեմ և սկսեցին իրար կոտորել: Արտաշեսն ստիպված էր փախչել և ճանապարհին սպանվեց իր զինվորներից: Մեռնելիս նա հուսախափ բացականչեց.

— Ավանդ փառացս անցավորի (Ավաղ այս անցավոր կյանքի փառքին):

Յեվ արտասվեց:

Արտաշես Աշխարհակալը Մեռնում և պատկերված դաշտում

IX

ՅԵՐԿԱՆԴ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՅԵՎ ՍՄԲԱՏ ԲՅՈՒՐԱՏՅԱՆ

Շատ թագավորներ նստեցին Հայաստանում Վաղարշակից հետո Արշակունի տնից, և Բագրատունի նախարարները միշտ հավատարիմ ծառայում էյին նրանց: Բագրատունիներն էյին մեծացնում և կրթում թագավորական տղաներին և հետո նրանցից մեծին հոր մահից հետո գահ նստեցնում և գլխին Արշակունյաց ժառանգական թագը դնում:

Շատ մեծամեծ մարդիկ դուրս յեկան այս իշխանական տնից և փառավորվեցին վոչ միայն հայրենի աշխարհում, այլ և Հայաստանից դուրս: Բայց նրանց մեջ վոչ վոք այնպես անուն չհանեց, ինչպես Սմբատը, Բյուրատ Բագրատունու վորդին:

Նա քաջ էր և անհաղթելի. ժամանակակիցների մեջ վոչ վոք չունեք նրա նման աջողութուն պատերազմներում: Քաջության համեմատ էր և նրա մեծ հասակն ու ամուր կազմվածքը: Մինչև խորին ծերություն նա մնաց արագաշարժ և աշխույժ և նույնիսկ ալևոր մաղերով զարդարված տարիքում պահպանեց իր յերիտասարդական գեղեցկությունը: Աչքի մեջ ունեցած արյունի բիծը ավելի էր գեղեցկացնում նրան: Նա՝ չնայած մարմնի ուժին և ամբողջյան, ամեն բանի մեջ զգուշ էր ու հեռատես և իր առաքինություններով ամենքի սիրտն ու հոգին էր շահում:

Սմբատ Բյուրատյանն իր ամբողջ կյանքը զոհեց գահ

բարձրացնելու Սանատրուկ թագավորի վորդի մանուկ Արտաշեսին, վորը միակ որինական ժառանգն էր հորից հետո: Վոչ կաշառքը, վոչ մեծամեծ պատիվների խոստումը, վոչ էլ փառքն ոտար աշխարհում նրան չզբաղեցին, և նա հավատարիմ մնաց իր պարտքին:

Սանատրուկին իր ծծով մեծացրել էր Սմբատի հորաքույր Սանոտը, վորը Արծրունի իշխանի ամուսինն էր: Պատմում են, վոր մի ձմեռային որ, յերբ յերեխայի մայրը՝ Ողան և ծծմայրը՝ Սանոտն անցնում էյին Կորդվաց լեռներով, սաստիկ բուք բարձրացավ, մրրիկը ցրեց ամենքին և այլ ևս մեկը մյուսին չեր կարողանում գտնել: Սանոտը յերեխան գրկած՝ յերեք որ յերեք դիշեր մնաց ձյունի տակ, յերեխային իր կաթով կերակրելով և մարմնի տաքությամբ տաքացնելով: Աստվածները մի ինչ վոր հրավալի կենդանի ուղարկեցին, վորը պահում պահպանում էր նրանց: Շատերը կարծում են, վոր այդ կենդանին սպիտակ շուն է յեղել, վորին իրենց հետ էյին վերցրել կորածներին վորոնող մարդիկ, և նա յե պատահել ու գտել մանուկին և դայակին: Այդ բանից հետո յերեխան կոչվեց Սանատրուկ, և այսինքն՝ Սանոտի տուրք: Այս Սանատրուկը հետո Հայոց թագավոր դարձավ:

Իր թագավորության վերջին տարիներում նա մեծ փառհոլթյուն էր ցույց տալիս մի մարդու, վորը մորով փառհոլթյուն էր ցույց տալիս մի մարդու, վորը մորով նույնպես Արշակունի էր: Սրա անունն էր Յերվանդ: Նրա մայրը՝ խոշոր մարմնով և խոշոր դեմքով ինքնակամ մի կին էր: Իշխաններից վոչ վոք սիրտ չարավ նրան կին էր: Իշխաններից վոչ վոք սիրտ չարավ նրան կին էր: Նա այն ժամանակ մի անհայտ, հասարակ մարդ ուղեց և ծնեց նրանից յերկու մանուկ, մեկի անունը դրեց Յերվանդ, մյուսինը՝ Յերվանդը մեծանալով դառավ մի սրտոտ, քաջ և հաղթանդամ տղամարդ և սիրելի լեղավ Սանատրուկին, այնպես վոր Հայոց բոլոր նախադարձների մեջ նա առաջին տեղը բռնեց:

Իր խոնարհությամբ և առատաձեռնությամբ Յերվանդը

ամենքին իր կողմն եր գրավում: Յերթ Սանատրուկը մեռավ՝ վորսի ժամանակ մի նետից՝ հայտնի չե թե ինչպես վիրավորվելով, — Յերվանդն ոգավեց յերկրում իշխող շիրթու-թյունից և իր կողմնակիցների ոգնությամբ թագավոր դարձավ: Բայց Բագրատունիների ազգից վոչ վոք չցան-կացավ նրա գլխին թագ դնել և այդպիսով նրան որինա-կան թագավոր ճանաչել:

Թագավոր դառնալուց հետո կասկած ընկավ Յերվանդի սրտում՝ չլինի թե Սանատրուկի վորդիքն ուզենան հայ-րական գահին տիրանալ, և վտանգը կանխելու համար նա կոտորել տվեց ամենքին: Միայն մի տղա, վորի անունն եր Արսաես, աղատվեց այդ կոտորածից: Ծծմայրը նրան փախցրեց դեպի արևելք և կապուտան (Ուրմիո) լճի մոտե-քում թաք կենալով՝ մարդ ուղարկեց նրա «գայակ», այ-սինքն դաստիարակ Սմբատ Բյուրատյանի մոտ յեղելու-թյունն իմաց տալու: Սմբատն այդ ժամանակ իր տոհմա-կան կալվածքներում եր, ճորոխ գետի*) հովտում, Սպեր գավառում, Սմբատավան գյուղում: Հենց վոր լսեց սար-սափելի բոթը, վոր Սանատրուկը մեռել և, իսկ նրա վոր-դիք Յերվանդի հրամանով կոտորվել են, նա իսկույն իր յերկու աղջիկներին, Սմբատանուշին և Սմբատուհունն տարավ նստեցրեց Բայրերդ քաղաքը և այդտեղ ընտիր պահապաններ դրեց, վոր ամբողջ պաշտպանեն, իսկ ինքը իր վնոջ հետ և սակավաթիվ մարդկանցով շտապեց մանուկ Արտաշեսին գտնելու: Յերվանդն իմացավ նրա գնալը և յետևից մարդիկ ուղարկեց, վոր բռնեն: Այդ պատճառով Սմբատը՝ գտնելով Արտաշեսին, ստիպված եր յերկար ժա-մանակ ծաղկած, զգեստները փոխած լեռներում ու դաշ-տներում վոտով թափառել, իջևանել մանուկի հետ մար հովիվների վրաններում և իջևաններում, մինչև վոր հար-մար ժամանակ գտավ և փախավ պարսից թագավորի մոտ:

*) Բաթումիի մոտ թափվում և Սև ծովը:

Սմբատի քաջության համբավը վաղուց արդեն հասել եր պարսից արքայի ականջը, և նա մեծ պատիվներ տվեց հայ նախարարին իր զորավարների հետ հավասար, իսկ Արտա-շեսին, վորը Արշակունի յեր, ուրեմն և իրեն հեռավոր ազ-գական, կրթեց դաստիարակեց իր վորդիների հետ:

Յերվանդը շատ եր մտածում այն բանի մասին, թե ինչպիսի պատուհաս ե մեծանում, պահվում իր համար պարսից արքունիքում, և անհանգստությունից չեր կա-րողանում քնել: Նույնիսկ յեթե քնում ել եր, միշտ սարսա-փելի յերազներ եր տեսնում: Յեվ անա նա դեսպաններ ե ուղարկում պարսից թագավորի մոտ և այսպես ե ասում:

— Արյունակից և հարազատ իմ. ինչո՞ւ յես իմ և իմ թագավորության դեմ քո տանը մեծացնում մար Արտա-շեսին, ի՞նչու յես ականջ դնում ավազակ Սմբատի խոս-քերին, ի՞նչու յես լսում նրան և հավատում իբր թե դա Սանատրուկի վորդի յե, Արշակունի և քեզ արյունակից ու հարազատ: Նա Սանատրուկի վորդի չե, այլ Սմբատը խա-բում ե, մար հովիվների ինչ վոր տղային աշխատում ե Արշակունի դարձնել և սուտ-սուտ բաներ ե հնարում:

Նույնպես և շատ անգամ Յերվանդը դեսպաններ ե ուղարկում Սմբատի մոտ և ասում:

— Ի՞նչու յես դու այդքան աշխատում: Ծծմայրը քեզ խաբել ե. ի՞նչու յես իմ դեմ մի մար տղա մեծացնում:

Բայց պարսից թագավորը վոչինչ չեր պատասխանում, իսկ Սմբատն այնպիսի անախորժ, ծանր ու կծու խոս-քերով եր յետ դարձնում իրեն մոտ յեկողներին, վոր Յեր-վանդը վերջը սաստիկ զայրացած ուզեց վրեժը լուծել նրա աղջիկներից: Նա զորք ե ուղարկում Սպեր գավառը, պա-շարում ե Բայրերդ ամրոցը, կոտորում Սմբատի թողած քաջ պահապաններին, գերի լե վերցնում Սմբատանուշին և Սմբատուհուն և տանում փակում ե նրանց Անի ամրո-ցում (Յեփրատի ափին), թեև զգուշանում ե անպատիվ վարվելու նրանց հետ:

Քանի ղեռ մանուկ Արտաշեսն ապրում էր պարսից արքունիքում, Յերվանդը միշտ յերկյուղի մեջ էր, վոր մի որ նա մեծանալով կխլի իրենից հայրական գահը։ Այս վտանգից ազատվելու համար, նա հայոց Միջագետքը տվեց հռոմայեցիներին և սկսեց նրանց մեծ հարկ վճարել, վոր վտանգի ժամանակ նրանք իրան ոգնեն։

Յերվանդը վախենում էր նախարարներից, վախենում էր և ժողովրդից։ Ուստի մտածեց շինել իր համար մի ամուր քաղաք, մանավանդ վոր Յերասխը հեռացել էր Արմավիրի տակից և ձմեռվա ցրտերին հյուսիսային սառը քամիներից քաղաքում բոլոր ալք լուրնները սառչում էյին ու բնակիչները վոչ մի տեղից չէին կարողանում բավակա-նահափ ջուր գտնել։ Թագավորը մի քաղաքուր ընտրեց հին քաղաքից մի փոքր հեռու, դեպի արևմուտք, Յերասխի ափին, այստեղ, վորտեղ դիմացի կողմից թափվում է Ախուրյանը, պատեց այդ բլուրը ամուր պարիսպներով և այստեղ տեղափոխեց իր արքունիքը թագավորական բոլոր գանձերով և զարդերով։ Քաղաքի ներսում նա փորել տվեց խոր-խոր ջրհորներ, վորոնց հատակը գետի հատակին հավասար էր։ Գետի ջուրը, գետնի միջից ծծվելով և զտվելով՝ հավաքվում էր այդ ջրհորներում։ Իսկ միջնաբերդը նա ամրացրեց բարձր պարիսպով և պարսպի մեջ պղնձե դռներ շինեց, իսկ ներքևից վերև բարձրանալու համար կառուցեց յերկաթե սանդուխտներ։ Այդ սանդուխտների մեջ ծածուկ վորոգայթներ կային, վոր վոչ մի դավադիր չկարողա-նա ծածուկ մտնել միջնաբերդը, վորտեղ ապրում էր թագավորը։ Այդ սանդուխտները յերկու տակ էյին. մեկը ցերեկվա՝ սպասավորների և բոլոր ցերեկով մանող-յեղնող-ների համար, իսկ մյուսը՝ գիշերվա, վորտեղ դավադիր-ներն ընկնում էյին վորոգայթի մեջ ու բռնվում։

Այս ամուր քաղաքը Յերվանդն իր անունով կոչեց Յերվանդաբա։

Բայց նա չուզեց տեղափոխել այստեղ Արմավիրի կուռքերը, վորովհետև վախենում էր՝ չլինի թե շատ ժողովուրդ հավաքվի գոհաբերությունների համար իր նոր քաղաքը և ինքն անկարող լինի զգուշությամբ զերծ պահել իր պալատը դավադիրներից։ Յերվանդաշատից մոտ 40 սպարեզ հեռու, դեպի հյուսիս նա մի փոքր քաղաք շինեց Ախուրյան գետի վրա և այստեղ տեղափոխեց բոլոր բազմիկները. այդ պատճառով քաղաքը կոչվեց Բագարան։ Այստեղ նա շինեց մեհյաններ ու քրմասպետ նշանակեց իր յեղբայր Յերվագին։

Յերասխի հյուսիսային ափին նա մեծ անտառ տընկել տվեց ու պատով շրջապատեց։ Ներսը նա լցրեց վայրի այծյաֆներ, յեղնիկներ, յեղջերուներ, վայրի եղեր և վաբազներ, վորոնք այստեղ բազմանում, շատանում էյին։ Այս անտառը կոչվեց Ծննդոց անտառ։ Այստեղ Յերվանդը զվարճանում էր վորսորդությամբ։

Բայց բոլոր շինությունների մեջ ամենագեղեցիկը և չքնաղը Յերվանդակերտն էր։ Այս դաստակերտը նա շինեց Յերասխից դեպի հյուսիս, լայն հովտի մեջ։ Մեջտեղում նա կառուցեց պայծառ շինություններ, վորոնք արևի լույսով փայլում էյին աչքի բբի պես, և լցրեց այս շինությունները բնակիչներով։ Բնակության շուրջը տարածվում էյին ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բբի շուրջն է աչքի բոլորակը։ Հետո գալիս էյին բազմաթիվ այգիներ՝ նման կոպերի խիտ և սիրուն գծերին, իսկ հյուսիսային կողմից ձգվում էր կամարածև բարձրություն, գեղեցիկ կույսի բարձր հոնքի պես։ Հարավից տարածվում էյին հարթ դաշտեր՝ պարզ ու գեղեցիկ ծնոտի պես, իսկ գետի յերկու ափերը նմանում էյին լերկու շրթունքների։ Այս հրաշալի աչքը կարծես անթարթ հայացքը հառել էր թագավորանիստ Յերվանդաշատին ու սքանչանում էր։

Յերվանդակերտը ճշմարիտ վոր թագավորավայել մի դաստակերտ էր։

Ձուր հո չեյին ասում, թե Յերվանդը կախարդ է:

Ասում էյին, իբր թե նրա չար աչքի նաչվածքին վոչ վոք չեր դիմանում: Մերձավորները և սպասավորներ սովորություն ունեյին, ամեն առավոտ լուսանալուն պես պինդ քարեր եյին բռնում Յերվանդի առջև, և նրա չար նայվածքից քարերը ճաքում էյին:

Բայց վոչ իր ճարտար շինություններով, վոչ ել իբ հմայություններով Յերվանդը չկարողացավ գրավել նախարարների և ժողովրդի սերը: Յեվ նրա սրտի մեջ դող ընկավ, յերբ լսեց, վոր Սմբատ Բյուրատյանը բերում է Արտաշեսին Սանատրուկի գահի վրա բազմեցնելու:

Յերբ Արտաշեսը մեծացավ և նրա դայակ Սմբատը մեծ անուն հանեց Պարթևաց աշխարհում իր քաջագործություններով, պարսիկ նախարարները խնդրեցին իրենց թագավորին, վոր պարզեցար ի նրան և տա այն, ինչ վոր նա կխնդրի:

— Իմացեք, ինչ է կամենում այդ քաջ մարդը,— պատասխանեց թագավորը:

Յեվ նրանք ասացին.

— Քո անմահ բարերարությունդ, Սմբատն ուրիշ բան չի ուզում, բայց թե Սանատրուկի վորդի Արտաշեսին, թագավորությունից զրկված քո արյունակցին և հարազատին, վերագարձես հայրական գահը:

Արքայից արքան համաձայնեց և տվեց Սմբատին իր զորքի մի մասը, վոր տանի, նստեցնի Արտաշեսին Սանատրուկի գահի վրա:

Սմբատը շտապով առաջ գնաց: Յերվանդը Ուտիացոց յերկրումն եր: Յերվանդը յերբ իմացավ, վոր Սմբատը գալիս է պարսից զորքերով, թողեց այստեղ իր նախարարներից շատերին այդ սահմանները պահելու, իսկ ինքը շտապեց իր մայրաքաղաքը և հավաքեց զորքեր հայերից, վրացիներից և հարևան ազգերից՝ վորին աղաչանքով, վորին

պարգևներով: Գարնան որեր եյին. սրա համար բոլոր զորքերն արագ ժողովվեցին: Յեկել եր նաև Արգամ Մուրացան իշխանը, վորին Յերվանդը վերագարձել եր յերկրորդական գահը, վոր դրանից առաջ հայ թագավորները խլել էյին Աթահակի ցեղից: Սա բերել եր իր հետ բազմաթիվ հետևակ զինվորներ: Վոչ միայն սրան, այլ և բոլոր նախարարներին և զորքերին Յերվանդը առատ-առատ պարգևներ եր բաժանում:

Յերբ Սմբատն Արտաշեսի հետ հասավ Ուտիացոց սահմաններին, այն կողմի զորքերը անցան նրա կողմը. զորքերին հետևեցին և նախարարները: Այս լուրը շփոթություն առաջացրեց Յերվանդի կողմակիցների մեջ: Նրանք ել սկսեցին մտածել Յերվանդից բաժանվել, մանավանդ վոր տեսնում էյին, վոր հռոմեական ոգնական զորքերը չեն գալիս: Իսկ Յերվանդը սրան նրան գանձեր և պատիվներ եր բախշում, բայց սրանով միայն ավելի ու ավելի ատելի յեր դառնում: Բոլորն ել լավ գիտեյին, վոր նա պարզեցներ է տալիս վոչ թե առատաձեռն լինելուց, այլ Սմբատի յերկյուղից, և այնքան չեյին սիրում նրան շատ ստացողները, վորքան ատում էյին նրան քիչ ստացողները:

Գեղամա ծովի ափով Սմբատը յեկավ Արագած սարի յետեր: Նա չեր վախենում Յերվանդի զորքերի շատությունից, նա յերկյուղ եր կրում միայն Մուրացան Արգամ իշխանից, վոր մի քաջ տղամարդ եր և բազմաթիվ տիգավորներ (կարճ նիզակներով զինված մարդիկ) ուներ:

Արտաշեսը ծածուկ պատգամավորներ ուղարկեց Արգամ նախարարին և յերդվեց, վոր կթողնի նրան այն ամեն պատիվները, վոր ստացել եր նա Յերվանդից, նույն իսկ ավելի կբարձրացնի, միայն թե նա թողնի Յերվանդին մենակ և հեռանա:

Յերբ հարյուր ասպարեղ Յերվանդաշատից հեռու դեպի հյուսիս, Ախուրյան գետի ափին, Արտաշեսն ու

Յերվանդն իրար պատահեցին: Սմբատը հնչեցրեց պղնձե փողերը և առաջ ընկավ, հարձակվեց Յերվանդի զորքերի վրա, վորպես մի գայրացած արծիվ կաքավների խմբին: Արգամն իր բազմաթիվ հետևակներով մի կողմ քաշվեց: Յերվանդի աջ և ձախ թևերից հայ նախարարներն ել անցան Արտաշեսի կողմը և խառնվեցին նրա մարդկանց հետ: Վրացիք նահանջեցին: Միջագետքի զորքերը սարսափելի ջարդ կրեցին, միայն Տավրոսի քաղերը դեռ պաշտպանվում էին. նրանք յերգվել էին և խոստացել էին Յերվանդին իրենց կյանքը չխնայել և Արտաշեսին սպանել: Նրանք թշնամիների շարքերը ձգելով՝ միշտ դեպի առաջ էին գնում, դեպի ներքի շարքերը ձգելով՝ միշտ դեպի առաջ էին գնում, դեպի Արտաշեսի կանգնած տեղը, յերբ մեջ ընկավ Արտաշեսի ծած-մոր վորդին՝ Գիսակը հետևակ. նա նրանց առաջը կտրեց, սպանեց նրանց, բաց կռվի մեջ թշնամու սրից նրա դեմքի կեսը վայր բերվեց, և նա մեռավ, բայց փրկեց իր կաթնեղբորը:

Այն ժամանակ Յերվանդի ամբողջ զորքն սկսեց փախչել, իսկ Յերվանդը ձի հեծած շտապեց իր մայրաքաղաքը: Նա ձին փոխում եր իջևանից իջևան, վոր տեղավորել եր իր բանակից մինչև իր քաղաքը: Բայց Սմբատը չնայելով գիշերվա ժամին՝ հալածում եր նրան սակավաթիվ կորիճներով մինչև Յերվանդաշատի դուռը:

Մարաց զորքերն այդ գիշեր ֆնացին Յերվանդի զորքի լքած տեղում և բանակեցին դիակների վրա, իսկ Արտաշեսը իջևանեց Յերվանդի՝ կաշով և կտավով պատած վրա-նում և ափսոսեց անցկացրեց գիշերը: Յեվ յերբ լուսացավ, Արտաշեսը չուզեց անարգել Յերվանդին պաշտպանած քաղերին և ազնվությամբ, իշխանաբար հրամայեց նրանց դիակներն ել թաղել իր ընկած զինվորների հետ, վորպեսզի վայրենի գազաններն ու թռչունները չհո ոտեն նրանց: Այն հովիտը, վորտեղ նա բանակեց դիակների վրա, նա կոչեց Մարաց Մարգ, իսկ կռվի տեղը՝ Յերվանդավան, այսինքն՝ մի տեղ, վորտեղից ինքը վանել՝ փախցրել և Յերվանդին:

Յերվանդի և Սմբատի պայքարը

Այս այսպէս անելով՝ Արտաշեսը գնաց դեպի Յերվանդի քաղաքը: Կեսորից առաջ եր, վոր նա հասավ դաստակերտին: Նա հրամայեց իր զորքերին գոչել «Մար ամադ», այսինքն՝ «Մարը չեկավ», հիշեցնելով այն վիրավորական խոսքը, վոր Յերվանդն ուղարկում եր պարսից թագավորին և Սմբատին՝ նրան մար հովվի վորդի անվանելով: Այնուհետև դաստակերտը սկսեց Մարմես կոչվել, վորովհետև Արտաշեսը կամենում եր, վոր Յերվանդի անունը վերցվի այդ տեղի վրայից:

Մինչև Արտաշեսի գալը Սմբատն իր փոքրաթիվ գնդով պահում եր քաղաքի դուռը: Յերբ ամբողջ զորքը հասավ և հարձակում գործեց ամրոցի վրա, ամրոցի մարդիկ անձնատուր յեղան և դուռը բաց արին: Զինվորներից մեկը վազելով մտավ պալատը, վաղրով (թրով) զարկեց Յերվանդի գլխին ու նրա ուղեղը ցրվեց տան հատակին: Այսպէս վախճանվեց Յերվանդը, Սանատրուկի վորդոց կոտորողը: Բայց Արտաշեսը թույլ չտվեց անպատվել նրա դիակը: Նա հիշում եր, վոր Յերվանդն ել Արշակունի արշունից եր, և հրամայեց թաղել նրա դիակը և վրան արձան կանգնեցնել:

Յերվանդի մահից հետո Սմբատը մտավ թագավորական գանձարանը, պարտեց այնտեղ ու գտավ Սանատրուկի ծանոթ թագը, բերեց դրեց Արտաշեսի գլխին և թագավոր կարգեց նրան Հայաստանի վրա:

Այդ ուրը ամենայերջանիկ որն եր Սմբատ Բյուրատյանի համար:

X

ԱՐՏԱՇԵՍ Բ. ՅԵՎ ԱՐՏԱՎԱԶԻ

Արտաշեսը տիրացավ նորից իր հայրական գահին և չգիտեր, թե ինչպէս իր յերախտագիտութունը ցույց տա այն ամենքին, ովքեր իրեն ոգնել էյին այդ զփվար և վտանգավոր գործի մեջ: Նա մեծ-մեծ պարզենք տվեց պարսից զինվորներին, վորոնք քանի-քանի անգամ իրենց արշունը թափել էյին նրա համար, և սրտանց շնորհակալութուն հայտնելով նրանց՝ ճանապարհ դրեց իրենց հայրենիքը: Մուրացան իշխանին՝ քաջ և պատվական Արգամին, նա վոչ միայն, ինչպէս խոստացել եր, կրկին յերկրորդական գահը տվեց, այլ և նվիրեց հակնթակապ պսակ, գինդեր (ոդեր) յերկու ականջներին և կարմիր կոշիկ մի վոտին: Արգամն իրավունք ստացավ թագավորի սեղանին վոսկի գգալով և պատառաքողով ուտելու և վոսկեղեն գավաթով խմելու:

Զմուռացավ մանուկ թագավորը և իր անձնվեր դայակ Սմբատին. նա նույն պատվերները տվեց նրան, ինչ վոր տվել եր Արգամին, բացի յերկու ականջի գնդերից և կարմիր կոշիկներից, բայց դրա փոխարեն նրան կարգեց բոլոր նախարարներից բարձր: Արտաշեսը վոչ միայն հին, հայրենական թագակապ ասպետութունն ու արևմտյան զորքի իշխանութունը հանձնեց Սմբատին, այլ և հրամանատար նշանակեց նրան բոլոր գործակալների վրա և կարգադրիչ՝ ամբողջ արքունի տան: Արտաշես թագավորը վշտացած եր, վոր մեռել եր իր ստընտվի վորդին՝ Գիսակը:

Այն ժամանակ նա բարձրացրեց նրա վորդի Ներսեսին: Նա նախարարական պատիվ տվեց Ներսեսին ու նրա սերնդին և կոչեց այս նոր նախարարական ազգը Դիմաքսյան, այսինքն՝ «Դեմք-կեսյան», ի հիշատակ Դիսակի, վորն իր կաթնեղբայր Արտաշեսին պաշտպանելիս՝ կռվի մեջ թշնամու սրից կորցրել էր գեմքի կեսը:

Ամենքից շատ Արտաշեսը պարտական էր պարսից թագավորին, վոր հարազատ հոր պես իրեն պատսպարել և ամենազլխավոր ոժանդակությունն էր ցույց տվել: Նա հրամայեց Սմբատին գնալ Բագարան, սպանել այնտեղ քրմապետ Յերվազին և բերել նրա գանձերը: Սմբատը գնաց դեպի հյուսիս, բռնեց Յերվազին, մի ծանր յերկանաքար հրամայեց կապել նրա վզից և ձգել նրան Ախուրյան գետի վտորտների մեջ, իսկ նրա տեղ քրմապետ կարգեց Արտաշեսի մերձավորներից մեկին, վոր մի ժամանակ մի ինչ վոր յերազհան մոգի աշակերտ էր յեղած և այդ պատճառով Մոգպաշտե, այսինքն՝ «Մոգ պաշտող» էր կոչվում: Յերվազի հինգ հարյուր ծառաներին և բոլոր գանձերը, նույնպես և մեհյանների ամենաընտիր ակնեղենն ու փոսկեղենը Սմբատն ավար վերցրեց ու բերեց Արտաշեսի մոտ: Այս հարստություններից թագավորը Սմբատին նվիրեց հինգ հարյուր ծառաները, իսկ բերած գանձերի վրա ավելացրեց նաև իր գանձարանից բազմաթիվ թանկագին իրեր և հանձնեց Սմբատին, վոր տանի իր կողմից ընծա իր հայր և ոգնական պարսից թագավորին:

Սմբատ Բյուրատյանը Յերվանդաշատից դիմեց դեպի Պարսկաստան:

Նա անցավ Մասիս լեռան մյուս կողմը և այնտեղ, Արածանի գետի ափին, ափունքից վոչ հեռու, Նախտ լեռան ստորոտում, հիմնեց մի ավան: Այդ ավանում բնակեցրեց իրեն ընծայած՝ Յերվազի ծառաներին, այդ պատճառով այդ ավանն էլ նրանց հին բնակավայրի անունով կոչվեց Բա-

գարան: Այնուհետև Սմբատը, իբրև ընծայատար, շտապեց պարսից թագավորի մոտ, հանգիստ լինելով, վոր իր բացակայության միջոցին վոչ մի թշնամի չի հարձակվի Հայաստանի վրա: Բայց այդպես չեղավ. հենց այդ ժամանակ յեկան հռոմեական կայսեր հարկահանները և ահագին զորքով կանգնեցին հայոց սահմանների մոտ: Նրանք պահանջեցին Արտաշեսից Յերվանդի վճարած տարեկան հարկը և սպառնում էին ներս խուժել Հայաստան, տակն ու վրա անել, քանզի ամբողջ աշխարհը Իսկ սպարապետ Սմբատը հեռու յեր: Արտաշեսը գերազասեց համոզել հռոմայեցիներին յետ կենալ իրենց մտադրությունից, հարկն իսկույն ուղարկեց նրանց և այսպիսով հաշտություն կնքեց նրանց հետ:

Արտաշեսը չուզեց բնակվել Յերվանդի շինած քաղաքում և գնաց այնտեղ, վորտեղ խառնվում են Յերասին ու Մեծամորը: Այդտեղ մի բլուր կար, վոր նա շատ հավանեց. ահա այդ բլրի վրա նա շինեց մի նոր քաղաք, վոր իր անունով անվանեց Արսաւա: Յերասին ինքը կարծես նրան ոգնում էր, բերելով իր հետ մայրի փայտ, և առանց դժվարության ու կարճ ժամանակում շինվեց այդ քաղաքը: Քաղաքի մեջ Արտաշեսը կառուցեց մի մեհյան և հրամայեց Բագարանից այդտեղ տեղափոխել բոլոր բազիններն ու հայրենի կուռքերը: Այստեղ փոխադրեց նա Յերվանդաշատից բոլոր զարդարանքները, թե այն, վոր տարված էին Արմավիրից, և թե այն, վոր ինքը Յերվանդն էր շինել տվել: Ինքն էլ իր հերթին շատ հոյակապ շինություններով ճախացրեց արքայանիստը: Յեւ Արտաշատը Հայաստանի քաղաքների մեջ ամենագեղեցիկ և ամենահարուստ քաղաքը դառավ, վորովհետև թագավորը Յերվանդաշատից բերեց և բնակեցրեց այստեղ նաև այն արհեստավոր և վաճառական հրեաներին, վորոնց Յերվանդը Արմավիրից տարել էր իր քաղաքը: Այս հրեաները շատ տարիներ առաջ գերի էին

բերված իրենց հայրենիքից, Պաղեստինից և բնակեցրած ելին Արմավիրում:

Արտաշատը դեռ կառուցվում էր, յերբ հանկարծ Կովկասի լեռնաբնակ ալանները՝ միացնելով իրենց հետ բոլոր լեռնականներին և վրացիներից շատերին, մեծ ամբոխով ասպատակեցին Հայաստան ու տարածվեցին մեր յերկրում: Արտաշեսն իսկույն հավաքեց բազմաթիվ զորք և գնաց նրանց դեմ: Ալանները չկարողացան դիմանալ հայ քաջերի հարձակմանը և յետ քաշվեցին, անցան Կուր գետի մյուս ափը և այնտեղ բանակ դրին, իսկ նրանց դիմաց գետի աջ (հարավային) ափին Արտաշեսը բանակեց իր զորքով:

Հայերի ձեռքը գերի յեր ընկել ալանաց արքայի վորդին: Ալանաց արքան խաղաղություն էր առաջարկում Արտաշեսին, խոստանում էր տալ ինչ վոր կխնդրի, ասում էր թե յերգումով հավիտենական դաշինք կհաստատի, վորպեսզի յերբեք ալանների կտրիճները չասպատակեն և չավերեն Հայոց աշխարհը, միայն թե Արտաշեսն ազատ արձակի արքայազունին: Բայց Արտաշեսն աշխարհ էր դալրացած, վոր վոչ մի պայմանով չէր ուզում բաց թողնել գերյալին, և սպանում էր կամ սպանել տալ պատանուն, կամ իբրեւ ստրուկ պահել նրան իր մոտ և ստիպել աշխատել ծառաների հետ: Այն ժամանակ պատանու քույր Սաթենիկը մոտեցավ գետափին և մի բարձր տեղ կանգնելով՝ զիլ ձայնով աշպես ձայնեց թարգմանի բերանով Արտաշեսի բանակի կողմը.

— Քեզ եմ ասում, ով այր քաջ Արտաշես, վոր հաղթեցիր ալանաց քաջ ազգին, յեկ այդ պատանուն ինձ ընծայիր, ալանների գեղաշյա արքայազուստրին: Միթե վայել է դուցազուններին, վոր մի դատարկ վրեժխնդրության համար կյանքից զրկեն ուրիշ դուցազունների զավակներին կամ ստրուկների պես պահեն ու ծառայեց-

նեն նրանց և հավիտենական թշնամություն գցեն յերկու քաջ ազգերի մեջ:

Այս իմաստուն խոսքերը լսելով՝ Արտաշեսը դուրս վազեց բանակից և մոտեցավ գետի ափին: Նա տեսավ հեռվից ալանաց աղջկան և հիացած մնաց նրա գեղեցկությունից: Վերադառնալով իր վրանը՝ նա կանչեց իր մոտ իր դայակ Սմբատին և հայտնեց նրան իր սրտի ցանկությունը.

— Յես ինձ կնության պիտի առնեմ այդ գեղեցիկ և իմաստուն աղջկան: Թող պատանին խաղաղությամբ վերադառնա իր հոր մոտ, թող հավիտենական դաշինք և ուխտ հաստատվի յերկու քաջ ազգերի մեջ:

Հավանեց Սմբատը Արտաշեսի այս մտադրությունը և խնամախոս ուղարկեց ալանաց թագավորի մոտ:

— Տուր ալանաց տիկին որիորդ Սաթենիկին Արտաշեսին կնության:

Բայց ալանաց թագավորը վեր թռավ տեղից ու բացականչեց.

— Ուստի՞ տացե քաջն Արտաշես հազարս ի հազարաց և բյուրս ի բյուրուց ընդ քաջազո կույս որիորդիս ալանաց:

Այսինքն՝ վթրտեղից է տալու քաջ Արտաշեսը հազար հազարներ և բյուր բյուրեր ալանաց քաջ ազգի կույս որիորդի փոխարեն:

Այն ժամանակ—

«Հեծավ արի արքայն Արտաշես ի սյամն գեղեցիկ,

Յեվ հանյալ զոսկեող շիկափով պարանն,

Յեվ անցյալ վորպես զարծվի սրաթե ընդ գետն,

Յեվ ձգյալ զոսկեող շիկափով պարանն՝

Ընկեց ի մեջք որիորդին ալանաց,

Յեվ շատ ցավեցուց զմեջք փափուկ որիորդին,

Արագ հասուցանելով ի բանակն յուր»:

(Հեծավ արի արքա Արտաշեսը գեղեցիկ սև ձին,

Յեւ հանեց վոսկեոդ կարմրակաշի պարանը,
 Յեւ անցավ վորպես սրաթև արծիւ գետի միջով,
 Յեւ ձգեց վոսկեոդ կարմրակաշի պարանը,
 Փաթաթեց ալանաց որիորդի միջքին.
 Յեւ շատ ցավեցրեց փափուկ որիորդի մեջքը՝
 Արագ հասցնելով նրան իր բանակը):

Այսպես փախցրեց Արտաշեսն իր հարսնացւիին: Այնուհետև Արտաշեսը շատ վոսկի և կարմիր կաշի ուղարկեց ալանաց թագավորին, վորպես վարձանք (գլխազին) նրա աղջկա համար և Սաթենիկի հայրը ստիպված համաձայնվեց, ու մի այնպիսի հարսանիք արին, վոր յերկար ժամանակ գուսանները յերգում եյին. —

«Տեղ վոսկի տեղայր ի փեսայությանն Արտաշիսի,
 Տեղայր մարգարիտ ի հարսնության Սաթինկանն»:
 (Վոսկի անձրև եր տեղում Արտաշեսի փեսայության ժամանակ):

Մարգարիտ եր տեղում Սաթենիկի հարսնության ժամանակ):

Սաթենիկն յեղավ առաջինն ու ամենասիրածը Արտաշեսի կանանցից և նրա վորդիքն եյին, վոր հետո մեծամեծ գործերի պատճառ յեղան:

Խաղաղություն և սեր հաստատվեց ալանների ու հայերի մեջ: Սաթենիկի ազգականներից մի քանիսը յեկան նրա հետ և բնակվեցին Հայաստանում: Արտաշեսը նրանց հողեր տվեց ու նախարարական ազգ կարգեց, վորպես մեծ թագուհու հարազատներին: Իսկ յերբ Սաթենիկի հոր մահից հետո ալանաց աշխարհում խռովություն ընկավ և Սաթենիկի չեղբոր փոխարեն մի ուրիշ բռնի թագավոր նստեց Սաթենիկի յեղբորը հալածելով, Արտաշեսն իր դաջակ անհաղթելի Սմբատ Բյուրատյանին Ալանաց աշխարհն ուղարկեց իր աներոջ վորդուն պաշտպանելու համար: Սըմբատը հայոց գործերով վռնդեց ինքնակոչ թագավորին և

Արտաշեսը առևանգում է Սաթենիկին

հոր գահի վրա նստեցրեց Մաթենիկի յեղբորը, իսկ նրա հակառակորդներին հողերը ավերեց, իրենց ել գերեց ու բերեց Արտաշեսի մոտ: Արտաշեսը նրանց բնակեցրեց Մասիս լեռան հարավ-արևելյան կողմում, Շավարշական գավառում. այդ որվանից այդ գավառը վերանվանվեց Արտազ, վորովհետև այդ գերիները բերված էին Ալանաց աշխարհի Արտազ գավառից:

Ուրիշ տեղերից ել շատ գաղթականութուն բերեցին Արտաշեսն ու Սմբատը Հայոց աշխարհ և բազմաթիվ նոր նախարարութուններ կարգեցին: Ամբողջ յերկիրը բազմամարդացավ, լեռները, հովիտները լցվեցին գյուղերով և ագարակներով, և վորպեսզի մեկի հողերը չխառնվեն մյուսի հողերի հետ, Արտաշեսը հրամայեց գյուղերի և ագարակների սահմանները ճիշտ վորոշել առանձին նշաններով: Ճաշեցին քառակուսի քարեր, մեջները պնակաձև փորեցին և գետնի մեջ թաղեցին այդ քարերը, իսկ այդ պնակաձև փոսերի մեջ նստեցրին ուրիշ քառակուսի քարեր, վորոնք մի փոքր դուրս էին ցցված յերկրի յերեսից: Այսպիսով բոլոր հողերը Արտաշեսը չափել տրվեց:

Նա ավելին արեց: Մինչև նրա օրերը հայերը չէին պարապում գիտութուններով և արվեստներով և նույնիսկ չգիտեցին, թե ինչպես են բոլորում շաբաթները, ամիսներն ու տարիները, այլ ուրիշ ազգերի հաշիվներով էին կառավարվում: Արտաշեսը սովորեցրեց շուկել ժամանակի այդ շրջանները: Առաջ հայերն ել հյուսիսային վայրենի ժողովուրդների պես սիրում էին ավազակությամբ և ասպատակությամբ պարապել և շատ անգամ նույնիսկ հում միս էին ուտում: Արտաշեսը տալիս էր ձկնորսական գործիքներ, մտցրեց նավագնացութուն իր աշխարհի ծովակներում, սովորեցրեց ճանապարհորդել գետերով և այստեղ, վորտեղ դեռ չգիտեցին հողը մշակել, սովորեցրեց յերկ-

րագործութուն: Յեւ նրա հոգատարությամբ այնքան տարածվեցին գիտութուններն ու արվեստները, վոր ասում են՝ նրա օրով Հայոց աշխարհում չեր կարելի գտնել մի թիզ անմշակ հող, վոչ լեռներում, վոչ ել դաշտերում: Շեն ու հարուստ դարձավ յերկիրը:

Արտաշեսը բազմաթիվ վորդիք ունեցավ Մաթենիկից: Նրանց մեջ ավագագույնն եր Արսավազդը: Սա մեծանալով՝ մի քաջ և անձնահաճ մարդ դուրս յեկավ, բայց այնքան հպարտ, չարամիտ և նախանձոտ, վոր վոչ վոք չեր ուզում հավատալ, թե Արտաշեսի պես բարեգործ մարդուց կարող եր մի այդպիսի անգութ և սևահոգի գավակ ծնվել: Յերգիշները պատմում էին, թե յերբ Մաթենիկը պառկեց և առջնիկը ծնեց, վիշապագուհիները գողացան մանուկ Արտավազդին, թագավորի իսկական վորդուն, և նրա փոխարեն մի դե դրին:

Յեւ ուղիղ վոր դեկ պես շատ չարություն արեց իր կյանքում Արտավազդը, նա նույնիսկ ամենամոտիկ մարդկանց փառքին ու պատվին նախանձեց:

Նրա աչքի փուռն եր ծերունի Արգամը, Մուրացուն իշխանը, վորի յերկրորդական բարձի և պատվի վրա նա աչք եր դցել: Նա սկսեց տակետակ զրգռել նրա դեմ իր միամիտ հորը, ասելով, թե Արգամը կամենում ե ամբողջ յերկրի վրա թագավորել, և այնքան արավ, վոր հայրը խլեց Մուրացաններից յերկրորդությունն ու տվեց իրեն՝ Արտավազդին: Սրանից հետո մի օր, յերբ Արտաշեսը գնացել եր Արգամի մոտ ճաշի, թագավորի վորդիքը կասկածեցին, թե Արգամը վրեժխնդրությունից դավ ե սարքել իրենց հոր դեմ, աղմուկ բարձրացրին, հարձակվեցին աստիճանով վրա և հենց հացի ժամանակ քաջքեցին նրան մահերից: Իսկ Արտաշեսը՝ սաստիկ զրգուլած՝ վերադարձավ Արտաշատ և հրամայեց իր վորդի Մաթանին մեծ գնդով գնալ, ավերել Մուրացանների կալվածները: Յեւ Մաթանը

Մուրացաններից շատերին կոտորեց, պալատներն այրեց,
գլուղները վոտի հետ հավասարեցրեց և իր ձեռքը զցելով
Արգամի հարճին, վոր մի շատ չքնաղ աղջիկ եր, բերեց
նվիրեց իր հորը: Թեև մի յերկու տարուց Արտաշեսը հաշտ-
վեց Արգամի հետ և վերադարձրեց նրան կալվածները,
բայց հարճին այլևս բաց չթողեց:

առհասարակ հայոց բոլոր գործերի հրամանատարութիւնը, վորին աջակցս փափագում եր Արտավազդը, ու իր հետ վերցնելով իրեն հսկող զօրքերին՝ հեռացավ դեպի հարավ, Կորդրիք (Տմորիք), Ասորեստանի սահմաններից վոչ հեռու, վորովհետեւ ծերութեան հասակում ալք կողմերից կին եր առել և շատ եր սիրում ալք կնոջը:

Այսպէս կարծես Արտավազդն իրեն հաժարաբար չունենր Հայաստանում. նրանն եր յերկրորդությունը, նրանն եր և սպարապետությունը: Բայց ալ գրգռեց նրա լեղրայրների նախանձը: Նրանց կանաչք ամաչեցնում էին իրենց ամուսիններին, թե ինչպէս տմարդորեն, տղամարդկանց տնվայել յերկշտությամբ թույլ տվին իրենց հորն ամբողջ իշխանությունը տալ Արտավազդին: Այն ժամանակ յեղբայրներն ստիպեցին Արտաշեսին իրենց ել բաժին հանել իշխանությունից, պատիվներից և կալվածներից, և Արտաշեսը իր վորդի Վրույրին, վոր մի իմաստուն և բանաստեղծ մարդ եր, կարգեց հաղարապետ ու նրան հանձնեց արքունի տան բոլոր գործերը, իսկ Մաթանին նշանակեց աստվածների հայր Արամազդի քրմապետ՝ Անիում: Միևնույն ժամանակ նա զորքի իշխանությունը չորս մասի բաժանեց, արևելյան զորքը և արևելյան կողմնապահությունը նա թողեց Արտավազդին, իսկ արևմտյանը հանձնեց Արտավազդի ամենասիրելի յեղբորը՝ Տիւրանին, հարավային կողմնապահ հաստատեց նա Սմբատ Բլուրադայանին, իսկ հյուսիսային՝ իր Զարեհ վորդուն:

Թեև այսպիսով զորքի իշխանությունը բաժանվեց նաև արքայորդիներին մեջ, բայց յեթե Սմբատը չլինեք, հազիվ թե կարողանային նրանք իրենց անփորձ տեղովը պաշտպանել և ապահով պահել Հայոց աշխարհը: Սմբատն էր, վոր ոգնեց Արտավազդին և Տիրանին, յերբ սրանք դնացել էյին ազատելու իրենց յեղբայր Զաքեհին, վորն իր անշնորհքության պատճառով գերի յեր ընկել վրացոց թա-

գաւորի ձեռքը և բանաւարկել էր Կովկասյան լեռներում: Սմբատն էր, վոր մի փոքր հետո Բասենի հովտում ոգնեց թագաւորի վորդիներին և հաղթութիւն տարավ հռոմայեցիներէ դեմ: Վարդհեստե, յերբ արեւմուտքում, հռոմեական կայսրութեան մեջ, սկսվել էին խռովութիւններ, Արտաշեսը ցանկացել էր ոգտվել այդ հանգամանքից և մերժել էր հարկ վճարել: Հռոմայեցիք զորք էյին ուղարկել և այդ զորքը քշելով Տիրանին և նրա արեւմտյան գունդը՝ հասել էր մինչև Բասենի հովիտը: Այստեղ ոգնութեան յեկան Արտաւազդն ու Ջարեհն իրենց արեւելյան և հյուսիսային գնդերով: Լավ է, վոր Սմբատը ժամանակին հասավ, թե չէ հայոց զորքը պարտվելու վրա յեր: Նա մեջ ընկնելով, չնայած իր խոր ծերութեանը՝ յերիտասարդի պես կարգաւորեց զորքերը, վտանգից ազատեց արքայորդիներին, հաղթեց հռոմայեցիներին ու հալածեց նրանց նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս:

Այս հաղթութիւնից հետո հռոմայեցիներէ դեմ ապրտամբեցին նաև պաղեստինացիք և յեզիպտացիք, մինչև վոր մի նոր կայսր նստեց Հռոմում: Նա նվաճեց յեզիպտացիներին և պաղեստինացիներին և արշավեց պարսիկներէ վրա, վորոնք հայերի հետ միացած՝ հարձակվել էյին և ասպատակում էյին հռոմայեցոց յերկրները: Արտաշեսը տեսավ, վոր դժվար թե կարողանա հաղթել մի այդպիսի հզոր կայսրի, մեծամեծ ընծաներով շտապեց նրա մոտ, վճարեց նախորդ տարիների հարկերը և նրանից թողութիւն ստանալով՝ վերադարձավ Հայոց աշխարհը:

Յերբ կայսրը վերադարձավ պարսից պատերազմից, նրա մոտ ծածուկ գնաց Մաթան արքայորդին, Արամազդի քրմապետը: Նա մատնութիւն արեց և ամբաստանեց իր յեղբայրներին.

— Տեր արքա, — ասավ նա, — իմացած յեղիւր, վոր լեթե չհեռացնես Արտաւազդին և Տիրանին և հայոց զորքի

հրամանատար շնշանակես Ջարեհին, առանց դժվարութիւնների, անարգել կերպով չես ստանալու հարկերդ մեր յերկրից:

Մաթանն ատում էր Արտաւազդին Սմբատի պատճառով, վորովհետև Սմբատը ժամանակով նաև իր դայակն էր յեղել, իսկ Տիրանի դեմ թշնամանք ունէր նրա համար, վոր կարծում էր, թե նրա վերացումով իրեն կհանձնվի արեւմտյան կողմնապահութիւնը և այդպիսով ինքը կլինի թե Անիի քրմապետ և թե արեւմտյան զորքի հրամանատար:

Բայց կայսրը ականջ չդրեց նրա խոսքերին և ձեռնունայն արձակեց իր մոտից: Արտաւազդն ու Տիրանն իմացան նրա մատնութիւնը և վորսի ժամանակ դարանակալութեամբ սպանեցին նրան: Յեղբայրասպանները տարան թաղեցին նրան Սմբատի կալվածքում, Արածանիի ակունքի մոտ, Բազնաց ավանում կամ Բազարանում, վորպես քրմապետի: Մաթանի գերեզմանի վրա վերջում մի մեհյան կանգնեցվեց. այստեղ էր տնկվում հեթանոս հայոց նոր տարին՝ Նավասարդը:

Այսպես Արտաւազդն անգթորեն թափեց իր հարազատ յեղբոր արյունը, և յեթե գլուխ չեր բարձրացնում իր հոր դեմ, պատճառն այն էր, վոր գիտէր, թե ինչպիսի անսահման սիրով ժողովուրդը և նախարարները սիրում էյին Արտաշես աշխարհաշեն թագաւորին: Բայց նա չկարողացավ իր անհագուրդ փառասիրութիւնը զսպել և վերջը հոր փառքին ել նախանձեց:

Յեւ այդ յեղավ այսպես:

Պաղեստինացիք և ասորիները կրկին ապստամբեցին Հռոմի դեմ. պարսիկներն էլ նորից սկսեցին իրենց թշնամութիւնը: Միայն Արտաշեսը մնաց հավատարիմ հռոմայեցիներին: Կայսրը յեկավ Պաղեստին, սաստեց այնտեղի ապստամբներին և մեծ զորքով ուղեւորվեց Ասորեստան, իսկ հայոց թագաւորին հրամայեց զնալ պարսիկների դեմ:

Յեվ ահա, յերբ Արտաշեսը հասել եր Մարանդ գաւ-
վառի Բակուրակերտ ավանը, ծանր կերպով հիվանդացավ
այնտեղ: Մի վոմն Աբեղո, մի շողոքորթ, կեղծավոր և խա-
բեբա նախարար Աբեղյան տոհմից, սկսեց աղաչել թագա-
վորին, վոր թույլ տա իրեն գնալ Յերիզա ավանը, լուսնի
աստվածուհու՝ Անահիտի մեհյանը, աղոթելու այնտեղ և
խնդրելու նրանից առողջութիւն և յերկար կյանք իր արև
թագավորի համար:

— Նա յե, Անահիտ մեծ տիկինը, մեր ազգի փառքն
ու կեցուցիչը, նա յե բարերար ամենայն բնության, նրա-
նով ե, վոր ապրում ե և կենդանութիւն ունի յերկիրն
Հայոց:

Յեվ Արտաշեսը թողեց Աբեղոյին գնալ Յերիզա ա-
վանը, բայց մինչև նրա վերադարձը՝ վրա հասավ Արտա-
շեսի մահը: Ոտար աշխարհում մեռնելիս՝ Արտաշեսը կա-
րոտով հիշում եր իր սիրելի հայրենիքը, մտաբերում եր նրա
գյուղերից և քաղաքներից արշալույսին բարձրացող ծովսը
և Նավասարդի ուրախ առավոտը, մտաբերում եր իր աշ-
խույժ վորսերն ու թագավորական տոնախմբութիւնները
և ասում եր.

«Վո՞ւ տայր ինձ զծուխ ծխանի
Յեվ զառաւոտն Նավասարդի,
Զվագելն յեղանց և զվագելն յեղջերուաց,
Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանեսք,
Վորպէս որեն ե թագավորաց»:

(Ո՞վ կը տա տեսնեմ ծխանի ծուխը
Յեվ Նավասարդի առավոտը,
Յեղնիկների վազվզելն ու յեղջերուների թռչկոտելը:
Մենք փող ելինք փչում և թմբուկ ելինք զարկում,
Ինչպէս թագավորների սովորութիւնն ե):

Սուգ ու շիւմն բարձրացավ մեռնող Արտաշեսի շուրջը:
Սիրելի կանայքը, հարճերն ու մտերիմ ծառաները կոծում

Արտաշես Բ.-ի մահը

եյին. «Ել ինչացո՛ւ յե մեր կյանքը, յեթե Արտաշեսը չի ասլ-
քելու», և իրենց կոսորդում եյին նրա անկողնի մոտ:

Ծանր եր Արտավազդի համար տեսնել այս ամենը, և
նա սրտնեղությունից բացականչեց.

«Մինչ դու գնացեր և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
«ես ավերակացս վճռպես թագավորեմ».

(Ահա դու գնացիր և ամբողջ յերկիրը քեզ հետ տա-
րար, յես ավերակների վրա ինչպես թագավորեմ):

Այն ժամանակ հայրն անիծեց նախանձոտ վորդուն
և ասաց.

«Յեթե դու յորս հեծցիս

յԱզատ ի վեր ի Մասիս,

զՔեզ կալցին քաջք,

Տարցին յԱզատ ի վեր Մասիս,

Անդ կացցես և զլույս մի տեսցես»:

(Յերբ վորսի յեղնես Ազատ Մասիսի վրա, քաջքերը
բռնեն քեզ և տանեն վեր, Ազատ Մասիսի վրա. այնտեղ
մնաս և լույս չտեսնես):

Արտաշեսի թաղումը շատ հանդիսավոր եր: Դադաղը
վոսկեղեն եր, միջի բարձն ու անկողինը՝ բեհեզից, հագած
ուռներ վոսկեթել հանդերձներ, գլխին թագը, իսկ վոսկե
զենքը կողքին դրված: Դադաղի շուրջը գնում եյին նրա
վորդիքն ու բազմաթիվ ազգականները, զինվորական պաշ-
տոնյաներն ու նախարարներն իրենց գնդերով և վաշտերով,
կարծես կռվի դաշտ գնալիս լինեյին: Առջևից պղնձե փո-
ղբեր ելին փչում, իսկ յետևից գալիս եյին սևազգեստ ձալ-
նարկու կույսեր և լալկան կանաչք. նրանք մի առ մի հի-
շում եյին Արտաշեսի մեծ գործերը և բարձր ձայնով
խմբովին վողբում եյին նրա կորուստը: Ամենքից հետո
գնում եր խուռն ուսմիկ բազմությունը: Այսպես տարան
թաղեցին Արտաշեսին, և նրա բաց գերեզմանի մոտ նորից
շատերը կամավոր մահով վերջ դրին իրենց կյանքին և թաղ-
վեցին նրա հետ:

Արտավազդ բարձրի վեջ

468 748
Արտաշեսի մահից հետո թագավորեց Արտավազդը: Նա
քշեց Այրարատից իր բոլոր յեղբայրներին, վոր նրանցից
վոչ վոք չբնակվի արքայի կալվածներում: միայն Տի-
րանին պահեց իր մոտ, վորպես իր փոխանորդի, վորով-
հետև ինքը վորդի չուներ: Յեվ ահա մի որ, անցնելով
Արտաշատի կամրջից, Մասիսի մոտ նա կինճ և վայրի եշ-
եր վորսում, հանկարծ նա իր ձիով մի անդունդ գլորվեց
և անհետացավ:

Ասում են, թե քաջքերը նրան կալանավորել ու բան-
տարկել են մի մութ այրի մեջ: Ասում են՝ նրա ձեռներն
ու վոտները ամուր շղթայված են, յերկու հավատարիմ
շուն շարունակ կրծում են յերկաթե շղթաները, և նա ճիգ
ե թափում փշրելու շղթաները, դուրս նետվելու ապա-
ռաժների ծոցից ու վերջ տալու ամբողջ աշխարհին: Բայց
դարբինների կռանների զարկերից զորանում են նրա շղ-
թաները և նա չի կարողանում դուրս պրծնել Մասիսի
միջից: Մինչև այսօր ել կիրականություն դարբինները յե-
րեք կամ չորս անգամ զարկում են սալին, վոր պնդանան
Արտավազդի շղթաները:

Յեվ վա՛յ մարդկությանը, յեթե նա ջախջախեց իր
կապանքները և դուրս պրծավ լույս աշխարհ:

29935

2

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0393231

29935

5060